॥ श्रीः ॥

उपनिषद् [illegible] प्रस्थान ग्रंथाः

[illegible]

ಶ್ರೀ ಬಸವರಾಜ ಪ್ರಿಂ. ಪ್ರೆಸ್, ಹಾವೇರಿ.

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नित्यानित्यजगद्धात्रे नित्याय ज्ञानमूर्तये । पूर्णानन्दाय हरये सर्वयज्ञभुजे नमः ॥ १ ॥ यस्माद्ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिदेवतानां श्रियोऽपि च । ज्ञानस्फूर्तिस्सदा तस्मै हरये गुरवे नमः ॥ २ ॥ स्वायम्भुवो मनुरेतैर्मन्त्रैर्भगवन्तमाकूतिसूनुं यज्ञनामानं विष्णुं तुष्टाव । 'स्वायम्भुवस्स्वदौहित्रं विष्णुं यज्ञाभिधं मनुः । ईशावास्यादिभिर्मन्त्रैस्तुष्टावाऽवहितात्मना । रक्षोभिरुग्रैस्सम्प्राप्तः खादितुं मोचितस्तदा । स्तोत्रं श्रुत्वैव यज्ञेन तान्हत्वाऽवध्यतां गतान् । प्रादाद्धि भगवांस्तेषामवध्यत्वं हरः प्रभुः । तैर्वध्यत्वं तथान्येषामितः कोऽन्यो हरेः प्रभुरि'ति ब्रह्माण्डे । भागवते चायमेवार्थ उक्तः । ईशस्यावासयोग्यमीशावास्यम् । जगत्यां प्रकृतौ । तेनेशेन त्यक्तेन दत्तेन भुञ्जीथाः ॥ 'स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादीशावास्यमिदं जगत् । प्रवृत्तये प्रकृतिगं यस्मात्स प्रकृतीश्वरः । तदधीनप्रवृत्तित्वात्तदीयं सर्वमेव तत् । तद्दत्तेनैव भुञ्जीथा अतो नान्यं प्रयाचयेदि'ति ब्रह्माण्डे ॥ १ ॥ अकुर्वतः कर्म न लिप्यत इति नास्ति । 'अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः । ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य

ईशावास्योपनिषत्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि

मवेद्ध्रुवम् । अतोऽलेपेऽपि लेपस्स्यादतः कार्यैव सा सदे'ति नारदीये॥ ॥ २ ॥ सुष्ठु रमणविरुद्धत्वादसुराणां प्राप्यत्वाच्चासुर्याः । 'न च रमन्त्यहो असदुपासनयात्महन' इत्युक्तत्वात् । 'महादुःखैकहेतुत्वात्प्राप्यत्वादसुरैस्तथा । असुर्या नाम ते लोकास्तान्यान्ति विमुखा हरावि'ति च वामने । ये के चेति नियम उक्तः । 'नियमेन तमो यान्ति सर्वेऽपि विमुखा हरावि'ति च ॥ ३ ॥ 'अनेजन्निर्भयत्वात्तदेकं प्राधान्यतस्तथा । सम्यग्ज्ञातुमशक्यत्वादगम्यं तत्सुरैरपि । स्वयं तु सर्वानगमत्पूर्वमेव स्वभावतः । अचिन्त्यशक्तितश्चैव सर्वगत्वाच्च तत्परम् । द्रवतोऽत्येति संतिष्ठत्तस्मिन्कर्माण्यधान्मरुत् । (म)मारुत्येव यतश्चेष्टा सर्वा तां हरयेऽर्पयेदि'ति ब्रह्माण्डे । ऋष ज्ञाने ॥ ४ ॥ तदेजति तत एव एजत्यन्यत् । तत्स्वयं नैजति । 'ततो बिभेति सर्वोऽपि न बिभेति हरिः स्वयम् । सर्वगत्वात्स दूरे च बाह्येऽन्तश्च समीपग' इति तत्त्वसंहितायाम् ॥ ५ ॥ 'सर्वगं परमात्मानं सर्वं च परमात्मनि । यः पश्येत्स भयाभावान्नात्मानं गोप्तुमिच्छती'ति सौकरायणश्रुतिः ॥ ६ ॥ यस्मिन्परमात्मनि सर्वभूतानि स परमात्मैव तत्र सर्वभूतेष्वभूत् । एवं सर्वभूतेष्वेकत्वेन परमात्मानं विजानतः को मोहः । 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि स आत्मा सर्वभूतगः । एवं सर्वत्र यो विष्णुं पश्येत्तस्य विजानतः । को मोहः कोऽथवा शोकः स

जिजीविषेच्छतꣳ समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥ असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥ अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य (अस्य) बाह्यतः ॥५॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥ यस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनु-

विष्णुं पर्यगाद्यत'इति पिप्पलादशाखायाम् । पूर्वोक्तानुवादेन शोकमोहाभावेऽपि विजानतश्चात्रोच्यते । अभ्यासश्च सर्वगतत्वस्य तात्पर्यद्योतनार्थः ॥ ७ ॥ 'शुक्रं तच्छोकराहित्यादव्रणं नित्यपूर्णतः । पावनत्वात्सदा शुद्धमकायं लिंगवर्जनात् । स्थूलदेहस्य राहित्यादस्नाविरमुदाहृतम् । एवं भूतोऽपि सार्वज्ञात्कविरित्येव शब्द्यते । ब्रह्मादिसर्वमनसां प्रकृतेर्मनसोऽपि च । ईशितृत्वान्मनीषी स परिभूः सर्वतो वरः । सदाऽनन्याश्रयत्वाच्च स्वयम्भूः परिकीर्तितः । स सत्यं जगदेतादृङ्नित्यमेव प्रवाहतः । अनाद्यनन्तकालेषु प्रवाहैकप्रकारतः । नियमेनैव ससृजे भगवान्पुरुषोत्तमः । सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्दबाहुकः । सज्ज्ञानानन्ददेहश्च सज्ज्ञानानन्दपादवान् । एवं भूतो महाविष्णुर्यथार्थं जगदीदृशम् । अनाद्यनन्तकालीनंससर्जात्मेच्छया प्रभुरि'ति वाराहे ॥ ८ ॥ 'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः । तस्माद्यथास्वरूपं च नारायणमनामयम् । अयथार्थस्य निन्दां च (९।१०) ये विदुस्सह सज्जनाः । ते निन्दयाऽयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिणः । दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः । यथार्थस्य परिज्ञानात्सुखज्ञानादिरूपताम् । या(११)न्त्येवं सृष्टिकर्तृत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति ये हरेः । तेऽपि यान्ति तमो घोरं तथा संहारकर्तृताम् । नाङ्गीकुर्वन्ति

पश्यतः ॥ ७ ॥ सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूस्स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यस्समाभ्यः ॥ ८ ॥ अन्धंतमः प्रविशंति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ ९ ॥ अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥ अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय

तेऽप्येवं तस्मात्सर्वगुणात्मकम् । सर्वकर्तारमीशेशं सर्वसंहारकारणम् ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यो वेद संहृतिज्ञानादेहबन्धाद्विमुच्यते । सुखज्ञानादिकर्तृत्वज्ञानात्तद्व्यक्तिमाव्रजेत् । सर्वदोषविनिर्मुक्तं गुणरूपं जनार्दनम् । जानीयान्न गुणानां च भागहानिं प्रकल्पयेत् । न मुक्तानामपि हरेस्साम्यं विष्णोरभिन्नताम् । नैव प्रचिन्तयेत्तस्माद्ब्रह्मादेस्साम्यमेव वा । मानुषादिविरिञ्चान्तं तारतम्यं विमुक्तिगम् । ततो विष्णोः परोत्कर्षं सम्यग्ज्ञात्वा विमुच्यत'इति कौर्मे ॥ १४ ॥ 'पात्रं हिरण्मयं सूर्यमण्डलं समुदाहृतम् । विष्णोस्सत्यस्य तेनैव सर्वदाऽपिहितं मुखम् । तत्तु पूर्णत्वतः पूषा विष्णुर्दर्शयति स्वयम् । सत्यधर्माय भक्ताय (१५) प्रधानज्ञानरूपतः । विष्णुरेकऋषिर्ज्ञेयो यमो नियमनाद्धरिः । सूर्यस्स सूरिगम्यत्वात्प्राजापत्यः प्रजापतेः । विशेषेणैव गम्यत्वा(१६)दहं चासावहेयतः । अस्मि नित्यास्तितामानात्सर्वजीवेषु संस्थितः । स्वयं तु सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः परो हरिः । स ऋतुर्ज्ञानरूपत्वादग्निरङ्गप्रणेतृत' इति ब्रह्माण्डे । सत्यं ब्रह्म हृदये धारयतीति सत्यधर्मा । एकोऽसौशब्दः प्राणे स्थित इति ॥ १७ ॥ यस्मिन्नयं स्थितः सोऽप्यमृतः किमु परः । अः ब्रह्मैव निलयनं यस्य वायोः सोऽनिलम् । 'अतिरोहितविज्ञानाद्वायुरप्यमृतः स्मृतः । मुख्यामृतः स्वयं रामः परमात्मा सनातन'इति

इव ते तमो य उ संभूत्याꣳ रताः ॥ १२ ॥ अन्यदेवाहुस्सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥ सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥१५॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्त्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ॥ १६ ॥ योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि ॥ १७ ॥ वायुरनिलममृतमथेदं

रामसंहितायाम् ॥ १८ ॥ भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः । अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत्कचिदिष्यत'इति ब्रह्मतर्के ॥ १९ ॥ वयुनं ज्ञानम् । 'त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वमि'ति वचनात् । जुहुराणं अस्मान् अल्पीकुर्वत् । युयोधि वियोजय । 'यदस्मान्कुरुतेऽत्यल्पांस्तदेनोऽस्मद्वियोजय । नय नो मोक्षवित्तायेत्यस्तौद्यज्ञं मनुस्स्वराडि'ति स्कान्दे । युयु वियोग इति धातुः । भक्तिज्ञानाभ्यां भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम ॥ २० ॥

पूर्णशक्तिचिदानन्दश्रीतेजःस्पष्टमूर्तये । ममाभ्यधिकमित्राय नमो नारायणाय ते ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितमीशावास्योपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भस्मान्तꣳ शरीरं ॥ १८ ॥ ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥ ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥ १९ ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देववयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ २० ॥ ईशावास्योपनिषत्समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

काठकोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नमो भगवते तस्मै सर्वतः परमाय ते । सर्वप्राणिहृदिस्थाय वामनाय नमो नमः ॥ 'अग्नौ विष्णुं सदा ध्यायंस्त्रिशोऽग्निं नाचिकेतकम् । यश्चयीत स तु प्राप्य स्वर्गं तत्र भयातिगः । उष्य मन्वन्तरं कालममृतत्वं भजेत्क्रमादि'ति ब्रह्मसारे । 'इच्छन्वाजश्रवोनप्ता ददौ सर्वस्वदक्षिणाम् । उद्दालकस्स्वर्गलोकं ददौ गाश्च निरिन्द्रियाः । मां दत्वापि न ते गावो दातव्या ईदृशा इति । उवाच पुत्रस्तं बालस्तं शशाप पिता स्वयम् । स जगाम यमं बालो ब्रह्मचारी यमस्य तु । पत्न्या सम्पूज्यमानोऽपि जग्राहार्घ्यादिकं न

काठकोपनिषत्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॥ ॐ ॥ उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नाचिकेतानाम पुत्र आस ॥१॥ तꣳ ह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश ॥२॥ पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः । अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥३॥ स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यतीति । द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वा ददानीति ॥ ४ ॥ बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः । किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥५॥ अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे । सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् । तस्यैताꣳ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥७॥ आशाप्रतीक्षे सङ्गतꣳसूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूꣳश्च सर्वान् । एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥ तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्

तु । आगते तु यमे प्राह यमं सोदकमाहर । इत्युक्तस्स यमस्तं तु सम्पूज्याऽदाद्वरत्रयम् । सौमनस्यं पितुश्चैव नाचिकेताग्निगं हरिम् । मुक्ते स्थितं च तं विष्णुमिति प्रादाद्वरत्रयमि'ति गतिसारे ॥ 'अग्रचत्वादग्निनामाऽसौ नाचिकेताग्निगो हरिः । लोको विष्णोरनन्तस्य तज्ज्ञानान्नित्य आप्यते । प्रतिष्ठा सर्वलोकस्य स विष्णुस्सर्वहृद्गतः । स एव सर्वलोकादिस्तं ज्ञात्वा मुच्यते ध्रुवमि'ति च । या इष्टका या इष्टकादेवताः । 'इष्टकादेवतां विष्णुं षष्ठ्युत्तरशतत्रिकम् । यथावदेव विज्ञाय मुच्यते कर्मबन्धनादि'ति च । त्रिभिरेत्य सन्धिं वेदैरविरुद्धः । वेदोक्तप्रकारेण भगवत्तत्त्वादिकं जानन्नित्यर्थः । त्रिकर्मकृत् यज्ञदानतपःकर्ता । 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तदि'ति वचनात् । त्रयमेतद्या इष्टका इत्यादि । 'ब्रह्मेति वेद उद्दिष्टस्तस्माज्जातो यतो हरिः । ब्रह्मजस्तेन कथितस्स एव ज्ञोऽखिलज्ञत'इति नामनिरुक्तौ । अनेकरूपां स्वर्णमयीम् । 'बहुरूपं च पुरटं कार्तस्वरमितीर्यत'इत्यभिधानात् । 'यमोऽनुवादसन्तुष्टो वह्नेस्तन्नामतामपि । सृङ्कां स्वर्णमयीं

ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः । नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु । तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥९॥ शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो । त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥१०॥ यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः । सुखꣳ रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥११॥ स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति । उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके॥१२॥ स त्वमग्निꣳस्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वं श्रद्दधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥१३॥ प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् । अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥१४॥ लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा । स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः ॥१५॥ तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः । तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्कां

चैव कण्ठमालामदाद्विभुरि'ति पाद्मे । लोकादिः प्रतिष्ठा ब्रह्मजज्ञोऽनन्तलोकाप्तिरित्यादिविशेषणैश्च भगवानेव । स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठामितिपरामर्शाच्च । भगवतो ह्युरुगायनाम प्रसिद्धम् । गुहानिहितत्वं च तस्यैव विशेषतः प्रसिद्धम् । न चाग्निपरिज्ञानमात्रेणानन्तलोकाप्तिर्भगवज्ज्ञानं विना । 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवती'त्यादिश्रुतेः । न च मुख्ये सत्यमुख्यार्थो युज्यते । प्रेते मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वेन भगवानस्तीति ज्ञानिनो वदन्ति । नास्तीत्यज्ञाः । तस्य नियामकस्य स्वरूपं यथावदहं विद्याम् । 'अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तदि'ति परिहाराच्च मुक्ते स्थितो भगवान्पृच्छयत इति सिद्धम् । देहाद्विशेषेण मोचनं नाम मुक्तिरेव । मुक्तेरपि मरणात्मकत्वान्मरणमित्यपि भवति । स्थूलदेहपरित्यागस्तु विस्रंसमानस्येत्यनेनैवोक्तो भवति । 'अग्निस्थं परमात्मानं सामान्याज्ञानतोऽपि तु । अजानतस्तु मुक्तौ च जीवान्तःस्थितमीश्वरम् । नियामकं च जीवानां मुक्तानामपि सर्वदा । गुणान्सर्वोत्तमत्वादीनविज्ञाय हरेस्तथा । नैव मुक्तिर्भवेत्तस्मात्कृच्छ्रात्तदवद्भ्रमः । तस्य गोप्यत्वविज्ञप्त्यै तथाप्यग्निस्थवेदनात् । सुखाधिक्यं भवेन्मुक्तौ तस्मात्तत्पृथगीरितमि'ति तत्त्वसारे । 'स्थाणुमन्येऽनुसँयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतमि'त्युक्त्वा 'य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं

चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥ त्रिना(णा)चिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू । ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥ त्रिना(णा)चिकेतस्त्रयमेत द्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥ एष तेऽग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष

कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति वचनाच्च जीवेषु स्थितो भगवान्पृच्छयत इति सिद्धम् । मृतजीवे स्थितो मुक्तजीवे स्थितश्चोभयात्मको भगवान्विवक्षित इत्येतस्माच्चाविरोधः । 'गुह्यं तत्परमं ब्रह्म शीर्यमाणं शरीरिणम् । सम्प्राप्तमपि जीवेषु जागर्ति स्वपितेष्वपी'ति ब्रह्माण्डे । धारकत्वाद्धर्मो भगवान् । मरणे स्थितं भगवन्तं मानुप्राक्षीः । महति साम्पराये मुक्तौ ॥ १ ॥ १ ॥

वृतस्तृतीयः ॥ २० ॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयोऽणुरेष धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥२१॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥ शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च । महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥ ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ॥ २५ ॥ आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः । श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्तगीतम् ॥ २६ ॥ न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वाम् । जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥ अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥ यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत् साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥ ॥ १ ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः । श्रेयो धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमान्वृणीते ॥ २ ॥ स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च

सृङ्कां शृङ्खलाम् । अन्यो भगवानन्योऽहमित्यजानन्ननन्यः । तेन प्रोक्ते गतिर्ज्ञानं नास्ति । 'प्रोक्ताऽऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठे'ति वाक्यशेषात् । 'जीवानां चैव विष्णोश्च यो न वेत्ति भिदां पुमान् । तदनुव्रताश्च ये केचित्तेषां ज्ञानं न जायत'इति ब्रह्मवैवर्ते । आख्यं विष्ण्वाख्यं नित्यं शेवधिरिति जानामि । नित्यमाख्यविष्णुविषयैर्द्रव्यैर्मनआदिभिः । आख्यनित्यविषयैर्विष्ण्वाख्यनित्यविषयैर्द्रव्यैः । नित्यं भगवन्तं प्राप्तवानस्मि । ध्रुवो भगवान् । अध्रुवैस्तद्भक्तिवर्जितैर्न प्राप्यते । क्रतोरानन्त्यहेतुम् । स्तोमैरपि सर्वात्मना प्राप्तुमशक्यम् । स्तोमेभ्योऽपि महान्तम् । उरुगायमित्युक्तत्वाच्च न जीवविषयोऽयं प्रश्नः । 'शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते' । 'शरवत्तन्मयो भवेत्' । 'अभयं तितीर्षतां पारम्'। 'तादृगेव भवती'त्यादौ सर्वत्र भेदस्यैवोक्तेश्च न जीवाभेदः । नाचिकेतं शकेमसीत्युक्तत्वाच्च नाचिकेताग्निस्थो

कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः । नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥ दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोलोलुपन्तः ॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः। दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः॥ ॥ ५ ॥ न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्। अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तो बहवो यन्न विद्युः। आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावरः प्रोक्त येषु सुज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥ नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥९॥ जानाम्यहँ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् । ततो मया नचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यद्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥ कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।

भगवानेवोच्यत इति सिद्धम् । उरुगायं दृष्ट्वा कामस्याप्तिमत्यस्राक्षीः । न च मृत्वा यमं प्राप्तस्य नचिकेतसो मृतोऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति । गह्वरे मुक्तजीवे स्थितम् । प्रवृह्य जीवात्पृथक्कृत्य । 'मुक्तजीवे स्थितं विष्णुं विदित्वा जीवतः पृथक् । मोदते मोदनीयं तं प्राप्य मुक्तस्सदैव चे'ति महावाराहे । 'एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म विष्ण्वाख्यं परमव्ययम् । सर्वस्यालम्बनं ज्ञात्वा मुच्यते नात्र संशय'इति च । 'देहोत्पत्ति-विनाशाख्यौ ज्ञानिनोऽप्युद्भवाऽभवौ । न कुतश्चिद्यतो विष्णुर्ज्ञायतेऽतस्तदीक्षणात् । भावाऽभावौ न विदुषो यस्माज्जीवो न कश्चन । जायते म्रियते वापि स्वरूपेण कथञ्चन । अजो नित्योऽविकारश्च जीवः पुरमणन्नपी'ति च । अयं भगवान्कुतोऽपि न बभूव यस्मादतस्तद्भक्तापि विपश्चिन्न जायते न म्रियते च । यतः कश्चिज्जीवः स्वतो न बभूव । देहसम्बन्धाद्धि जायते । विपश्चितस्तु देहसम्बन्धाभावान्न जायते न म्रियते च । जीवस्यापि स्वतो मरणाभावादुभौ तौ न विजानीतः । एवं नित्यस्य जन्तोर्गुहायां निहितः । ए विष्णौ क्रतुर्यस्य

स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११ ॥ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्यधर्ममणुमेनमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥१३॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥ सर्वे वेदा यत्पद-मामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदँ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥ एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एत-द्ध्येवाक्षरं परम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥ एतदालम्बनँ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥ न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे (शरीरे) ॥ १८ ॥ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥ अणोरणीयान्महतो महीया-

सोऽक्रतुस्तन्निश्चयः। आत्मनः सकाशान्महिमानं महामानम्। 'जीवाद्गुणपरिमाणं यस्माद्विष्णोर्महत्तरम्। तस्माज्जीवात्स महिमा विष्णुरित्युच्यते श्रुताविʼति च। ऐश्वर्यादेवाऽऽसीनो दूरं व्रजतीत्यादि। 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः। ऐश्वर्याद्भगवान्विष्णुर्विरुद्धं घटयत्यसाविʼति च ॥ १ ॥ २ ॥

'आत्मान्तरात्मेति विभुरेक एव द्विधा स्थितः। स विष्णुः परमे वायौ परेभ्योऽप्यृद्धरूपके। शुभान्पिबति भोगान्स च्छायेव

नात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्। तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥ आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः। कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥ अशरीरँ शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् ॥ २३ ॥ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥ इति द्वितीया वल्ली ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिना(णा)चिकेताः ॥ १ ॥ यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परम्। अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतँ शकेमसि ॥ २ ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥ यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः। न स तत्पदमाप्नोति सँसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः। स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः-

विदुषां प्रभुः। आतपः पापिनां नित्यं मर्यादा विष्णुयाजिनाम्। संसारस्य च पारस्थस्स विष्णुर्द्विस्वरूपकः। देवेभ्य इन्द्रियात्मभ्यो ज्यायांसोऽर्थाभिमानिनः। सोमवित्तपसूर्याऽप्या अश्व्यग्नीन्द्रेन्द्रसूनवः। यमो दक्षश्चेन्द्रियेशास्सुपर्णी वारुणी तथा। उमेति चार्थमानिन्यस्तिस्रो द्विव्येकदेवताः। मनोऽभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेषास्त्रयोऽपि तु। ते श्रेष्ठा अर्थमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिस्सरस्वती। तस्या ब्रह्मा महानात्मा ततोऽव्यक्ताभिधा रमा। तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वान्नैव तत्समः। कश्चित्कुतश्चिच्छ्रेष्ठस्तु नास्तीति किमु सा कथा। तस्माद्वागात्मिका देवीरुमाद्यास्तु शिवादिषु। शिवादीन् ब्रह्मवाय्वोस्तु नियच्छेन्महदात्मनोः। तौ रमायां परानन्दे तां विष्णौ परमात्मनि। तद्वशत्वेन तद्ध्यानं नियमो नाम नापरः। कुतस्तु मानुषो देवान्नियच्छेद्धिनियामकानिʼति च। स्वभार्यायाः परत्वं सिद्धमिति महतःपरमित्येवोक्तम् ॥ १ ॥ ३ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीकाठकोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प्रग्रहवान्नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥ एषु(ष) सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत। क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथः तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्। अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥ नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तँ सनातनम्। उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥ य इदं(मं) परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि। प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ॥ तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥ इति तृतीया वल्ली ॥ १ ॥ ३ ॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

तृणु कात्करण इति धातुः ॥ इदं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि । यथा मरणं प्राप्य जीवो भवति तच्च प्रवक्ष्यामि जीवेश्वरभेदज्ञापनाय । यः कर्मफलभोक्ता सुप्त्यादिमान्स जीवः । यः प्रलयादिषु जीवेषु सुप्तेषु जागर्ति स विष्णुः परं ब्रह्मेत्यर्थः । न हि जीवस्य योन्यादिगमनं ब्रह्म । जीवाद्भेदेन ज्ञातं हि ब्रह्म यथावज्ज्ञातं भवति । जीवस्यान्तिके । न हि स्वस्य स्वयं जीवोऽन्तिके भवति । वस्त्वन्तरस्य हि दूरत्वमन्तिकत्वं वा । 'अन्नामभ्यश्च भूतेभ्यस्तपोनाम्नशिवादपि । पूर्वं यो जनयामास पूर्वाऽजातं चतुर्मुखम् । स्वात्मानं च गुहासंस्थं सर्वभूतैस्सहाऽभिभूः । यः पश्यति सदा विष्णुस्स एष हृदि संस्थित' इति च । यथा मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चेत्यादिना जाता एवेन्द्रादयः कश्यपात्पुनर्जायन्ते न तथा भगवतो ब्रह्मा । किन्त्वजातमेवाऽद्भ्यः पूर्वमजायत जनयामास । अजायतेति जज्ञे बहुज्ञमितिवदन्तर्णीतणिच् । 'अदनाददितिर्विष्णुर्यः प्राणसहितः स्थितः । उत्तमो देवताभ्यश्च सोऽत्मानं विविधात्मना । मत्स्यकूर्मादिरूपेण गुहासंस्थमजीजनत् । भूतैस्सह महाविष्णुः परमात्मा युगेयुग'इति च । देवतामयी देवतोत्तमा । प्राणेन सहितो भवति । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतैस्सह विविधं जनयामास । 'सर्वज्ञो भगवा-

---

पराञ्चि खानि व्यतृणात्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥ पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥ येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ३ ॥ स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ य इदं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥५॥ यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ॥ गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यति । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥ या प्राणेन संविशत्यदितिर्देवता-

न्विष्णुररण्योर्गुरुशिष्ययोः । सुभृतस्तूयते नित्यं जानद्भिः पुरुषोत्तम' इति च । अर्यते ण आभ्यामित्यरणी । 'यः प्रादुर्भावगो विष्णुर्देहादिषु च संस्थितः । स एव मूलरूपश्च साक्षान्नारायणाभिधः । मूलरूपश्च यो विष्णुः प्रादुर्भावादिगश्च सः । गुणतस्स्वरूपतो वापि विशेषं योऽत्र पश्यति । अत्यल्पमपि मृत्वा स तमोऽन्धं यात्यसंशयम् । भेदाभेदविदश्चात्र तमो यान्ति न संशयः । तथैवाऽवयवानां च गुणानां च परस्परम् । क्रियाणां तेन चैतेषां भेदविच्चोभयंविदः । यान्त्येवान्धं तमो नात्र कार्या काचिद्विचारणे'ति च । 'भवेदेकत्र संयोग इवशब्दो विरुद्धयोः । धर्मयोरुपमायां वा स्वल्पत्वे वा विवक्षित'इति शब्दनिर्णये । अतो नानेवेतीवशब्दोऽत्यल्पविषयो भेदाभेदविषयश्च । प्रथमं य इह नानेव पश्यतीति स्वरूपभेदनिषेधार्थम् । नेह नानास्ति किञ्चनेति किञ्चनशब्दादवयवानां गुणानां क्रियाणां च परस्परं तद्वता च भेदनिषेधार्थम् । भेदाभेद एव निषिध्यते न तु भेद इत्याशङ्कां निवारयितुमेवं धर्मान्पृथक्पश्यन्निति भगवद्धर्माणामवयवगुणकर्मणां भेददर्शने पृथग्दोषमाह । पर्वतेषु दुर्गे शिखरे वृष्टमधो विधावति । एवं विष्णोश्च धर्मान्पृथक्पश्य-

---

मयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति । तं देवास्सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥ मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥ १३ ॥ यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानु विधावति ॥

ऽन्धन्तमो विधावति । विजानतो मुनेरात्मा वायुरपि तादृगेव भवति न तु स एव भवति । किम्वन्ये जीवाः । 'सर्वेषां ज्ञानिनामात्मा देवानां च विशेषतः । मुक्तो वायुश्च सादृश्यमेव विष्णोस्तु गच्छति । न तु तद्रूपतां याति किम्वन्ये देवमानुषाः । आभासाभासरूपास्तु वायोर्देवस्य सर्वश'इति भविष्यत्पर्वणि ॥ २ ॥ १ ॥ (४) ॥

इदं पुरं भगवदधीनमित्यधिष्ठायाजस्येदं पुरमिति स्थितं कृत्वा । 'विमुक्तो निरभीमानात्पूर्वमेवापरोक्षवित् । मुख्यतो मुच्यते पश्चा-दुःखाद्याभासहानत'इति च । 'नित्यहीनोऽखिलैर्दोषैस्सास्सारूपो यतो हरिः । हंस इत्युच्यते तस्माद्वायुस्थश्शुचिषत्स्मृतः । वरसुर्वसुरित्युक्तस्स एवाप्यन्तरिक्षगः । होता सर्वेन्द्रियादिस्थो वेद्यां पूज्यश्च वेदिषत् । अत्यन्नश्चातिथिः प्रोक्तो यस्मादन्नं थमुच्यते । स द्रोणकलशे सोमे स्थित उक्तो दुरोणसत् । नृषु स्थितश्च देवेषु वरेष्वपि स एव तु । ऋतरूपे तथा वेदे व्योमाख्यप्रकृतावपि । व्योतं जगदिदं यस्यां सा व्योम श्रीरुदाहृता । अब्जगोजाद्रिजेष्वेवमास्ते सोऽब्जादिकस्ततः । तथैवर्तेषु मुक्तेषु गतास्ते पिष्णुमित्यृताः । वेदैर्मुख्यतया प्रोक्त ऋतमित्येव चोच्यते । बृहत्पूर्णगुणत्वाच्च स एव पुरुषोत्तमः । न

॥ १४ ॥ यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥ ॥ २ ॥ १ ॥ (४) ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अधिष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥ हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिष-दतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामन-मासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ३ ॥ अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मि-न्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

केवलं प्राण एव चेतनानां विधारकः । किन्तु विष्णुं समाश्रित्य प्राणो जीवान्बिभर्त्ययम् । अतो मुख्याश्रयो विष्णुश्चेतनानां स्वतन्त्रतः । अग्निर्यथैको लोकेषु प्रविष्टोऽन्यो न विद्यते । पाकादिकर्ताऽथाप्यस्य देवस्य प्रतिरूपकाः । रूपंरूपं प्रति ह्येते सन्त्यचेतनवह्नयः । एवं देवो वायुरपि धारकोऽन्यो न विद्यते । रूपंरूपं तथाप्यस्य प्रत्यभू-त्प्रतिरूपकः । अचेतनः स्पर्शगम्यो योऽयमेवं जनार्दनः । एक-स्स्वतन्त्रो नान्योऽस्ति सर्वजीवान्तरस्थितः । रूपंरूपं प्रति ह्यस्य प्रतिबिम्बाश्च चेतनाः । बाह्याश्च ते ततो नास्य स्वरूपं ते कथश्चन । अनादिप्रतिबिम्बाश्च बभूवुस्ते ह्यनन्तकाः । सूर्यो यथान्तरं चक्षुः प्रतिबिम्बोऽस्य बाह्यकम् । बाह्यचक्षुर्गतैर्दोषैरन्तश्चक्षुर्न लिप्यते । अन्तश्चक्षुर्देवता तु बाह्यं चक्षुरचेतनम् । एवं बाह्यस्वतन्त्रत्वाज्जीवेभ्यः पुरुषोत्तमः । अस्वतन्त्रस्य जीवस्य दुःखैर्नैव हि लिप्यते । चेतनाभासको जीवः परमश्चेतनो हरिः । स्वतन्त्रत्वात्स्वतन्त्रो हि नैव दोषेण लिप्यत' इति कौर्मे । स एक एव सर्वभूतान्तरात्मा । तस्य रूपंरूपं प्रति-रूपाख्यो जीवो बभूव । बहिश्चासौ परमात्मनो नितरां भिन्नः । परतन्त्रत्वात् । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिवदनादित्वापेक्षया ।

यथा मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीर-त्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनु संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥ य एषु(ष) सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्व-भूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥ एको वशी सर्व-भूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति

'आत्मनिस्थं हरिं जानन्मुच्यते नात्र संशयः। जीवैक्येन तु तं ध्यायंस्तमस्यन्धे पतेद्ध्रुवमि'ति च। एतदेव भगवद्रूपं परमं सुखम्। ज्ञानिसुखं तु तद्बिन्दुमात्रम्। 'ब्रह्मादीनां तु मुक्तानां सुखं विष्णुसुखस्य तु। प्रतिबिम्बस्तु विप्रुट्को विष्णोरेव परं सुखम्। सम्यग्भाति न भातीति जानीयां तत्कथं न्वहम्। तत्प्रसादमृते दिव्यमनिर्देश्यं परं सुखमि'ति च महावाराहे ॥ २ ॥ २ ॥ (५) ॥

'सर्वोच्चो भगवान्विष्णुर्मूलं भूमिवदस्य तु। जगदाख्यस्य वृक्षस्य शाखा देवास्ततोऽवमाः। वृक्षमूलं रमादेवी सोऽश्व आशुगतेर्हरिः। तद्व्याप्तत्वात्तदन्नत्वादश्वत्थोऽयं प्रकीर्तितः। प्रवाहतस्त्वनादिश्च मुख्यतस्त्वमृतो हरिः। मुख्यामृतस्स एवैको जगन्नित्यं प्रवाहतः। प्राणाख्ये तु हरौ सर्वमेजत्यस्माच्च निस्सृतम्। वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्यातिलङ्घने। जीवे स्थितस्तु भगवान्दृश्यते ज्ञानदृष्टितः। आदर्शे मुखवत्सम्यङ्न तथा पितृलोकगः। ततः किञ्चित्स्पष्टतया गान्धर्वे दृश्यते

धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्। तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥ तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्। कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति वा ॥ १४ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥ २ ॥ (५) ॥

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन। एतद्वै तत् ॥ १ ॥ यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्। महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥ इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः। ततः स्वर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥ यथाऽऽदर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके। यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके। छायातपयोरिव

हरिः। नाऽत्यातपे न च्छायायां यथैवाहनि दृश्यते। स्पष्टं तथा ब्रह्मलोके दृश्यते पुरुषोत्तम'इति च। पुनरिन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि देवतातारतम्यज्ञानपूर्वकं भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञान एव सर्ववाक्यानां महातात्पर्यमिति ज्ञापयितुम्। 'तारतम्यपरिज्ञानपूर्वकं सर्वतो हरेः। आधिक्ये सर्ववाक्यानां तात्पर्यं महदिष्यत'इति च। 'प्रादुर्भावानृते विष्णुमिन्द्रियैर्नैव पश्यति। प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति। तदैव मुच्यते योगी न दुष्टैरिन्द्रियैः क्वचिदि'ति च। प्रभवाप्ययौ प्रति हि योगः। भगवतस्सकाशात्प्रभवाप्ययौ। 'अधिकस्सतोऽयं भगवान्त्सर्वस्मादपि केशवः। अस्तीति नामकस्तस्माज्ज्ञातव्यस्स तथैव च। अनाधिक्यं जानतां तु कथं स उपलभ्यते। प्रकृतेः पुरुषाणां च तत्त्वं भावयति स्फुटम्। तत्त्वभावस्ततो विष्णुस्तत्प्रसादात्तु तस्य हि। आधिक्यं ज्ञायते सत्तः प्रसादश्च तथाविदः। अनादिकालादाधिक्यं सर्वस्माज्ज्ञानतो हरेः। पुनःपुनर्वृद्धिमेति तज्ज्ञानं हि भवेभवे। येषामाधिक्यविज्ञानं नैव पूर्वं हरेर्भवेत्। तेषां पश्चाच्च नैव स्यादभिभूतं तु तत्पुनः। व्यञ्जकाद्व्यक्तिमभ्येति तस्मात्तज्ज्ञानमुत्तममि'ति च। 'अन्तःकरणकामानां त्यागो व्यक्तिश्चिदात्मनाम्।

ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत्। पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥ इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्वमुत्तमम्। सत्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥ अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च। तं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥ न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्। हृदा मनीषी मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्। अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥ नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा। अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः।

कामानां तु तदा मुक्तौ मृतिं नैवाभियास्यति। मिथ्याज्ञानग्रन्थिभिस्तु नितरां मुच्यते यदा। तदामृतत्वमेवैति तदर्थं चानुशासनम्। शरीरभूतो विष्णोस्तु जीवस्तद्वशगो यतः। अधिष्ठितश्च तेनैव विजानीयात्पृथक्ततः। स्वाख्याच्छरीराज्जीवात्तु प्रवृहेद्विष्णुमव्ययमि'ति च। 'यस्यात्मा शरीरम्। य आत्मानमन्तरो यमयती'ति च। जनानां हृदय इत्युक्तत्वाच्च जीवात्पृथग्घरिरिति सिद्धम्। 'देहाङ्गुष्ठमितो देहे जीवाङ्गुष्ठमितो हृदि। जीवस्य स तु विज्ञेयो जीवाद्भेदेन मुक्तय'इति च। संसारिशरीरेणाभेदो वादिना केनापि नाङ्गीकृतः। न च लोके सिद्धः। जनानामितिभेदात्। न जीवोऽङ्गुष्ठमात्रः। अतो विष्णोर्जीवाद्भेद उक्तः अतस्सर्वोत्तमो विष्णुरिति सिद्धम् ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ (६) ॥

नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे। यस्याहमाप्त आप्तेभ्यो यो म आप्ततमस्सदा ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीकाठकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥ यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः। अथ मर्त्योऽमृतो भवति एतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥ शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥१६॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण। तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥ मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्। ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥ इति द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ (६) ॥ इति श्रीकाठकोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ अत्युद्रिक्तविदोषसत्सुखमहाज्ञानैकतानप्रभासर्वप्राभवशक्तिभोगबलसत्सारात्मदिव्याकृतिम्। सृष्टिस्थाननिरोधनित्यनियतिज्ञानप्रकाशावृतिध्वान्तामोक्षविमोक्षदं हरिमजं नित्यं सदोपास्महे ॥ १ ॥ हयग्रीवमुखोद्गीर्णगीर्भिर्देवी रमा पतिम्। अस्तुवद्विस्तृतगुणं भोगिप्रस्तरशायिनम् ॥ ओमितिनामकमक्षरं सर्वसन्निहितत्वादेतत्। उच्चत्वाद्गीतत्वात्सर्वस्थानत्वाच्चोद्गीथं भगवन्तमुपासीत। उक्तं च महासंहितायाम्। 'हयग्रीवोद्गीतवाक्यैः रमा देवी रमापतिम्। ओमित्येतन्मुखैर्देवमस्तुवत्सामवेदगै'रिति। 'ॐनामानमुपासीत तदर्थगुणपूर्वकम्। ओतत्वादवनान्मानादधिकोच्चत्वकारणात्। आनन्दादोजसश्चैव भरणादोमुदाहृत' इति समन्वये। 'ओतमस्मिञ्जगत्सर्वमत्युच्चश्चाखिलैर्गुणैः। इत्योमिति सदोपास्यः सोऽक्षरः पुरुषोत्तमः। उच्चत्वाद्गीयमानत्वात्स्थानादुद्गीथ उच्यते। ॐमित्येनं समुद्दिश्य

श्रीछान्दोग्योपनिषत्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मे अस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥

ह्युद्गाता गायति स्फुटम् । विष्णोरोमितिनाम्नोऽस्य व्याख्यानमधिकोच्चता । अकारेणाधिकं प्रोक्तमुकारेणोच्चमुच्यते । तथा मितं सर्ववेदैर्मकारेणाभिधीयते । अधिकोच्चमितिज्ञातमोमित्यस्यार्थ ईरितः । तदेतत्परमत्वं तु यथाक्रममुदीर्यते । देवतानुक्रमज्ञाश्च विष्णोः परमताविदः । एकान्तिनस्ते विज्ञेया यथाक्रमपरास्तथा । अस्मादसावुच्च इति क्रमस्यान्तगतं हरिम् । एकमेव तु ये विद्युस्ते ह्येकान्तिन ईरिताः । एवं यथाक्रमज्ञाश्च सदैकान्तपरायणाः । प्रविशन्ति परं देवं नारायणमनामयम् । उच्चक्रमान्तगत्वेन कुर्युः पूजां हरेः सदा । लक्ष्म्यादेः क्रमशः पूजां ज्ञात्वा भागवता इति । स्वतन्त्रपूज्यताबुध्या न दद्युः किञ्च कस्यचित् । ब्रह्माद्या मनुसंज्ञा ये वर्णत्वेनोदिताः श्रुतौ । मानवाख्याश्च मुनयस्तान्यजन्ति न चेतरान् । पितृत्वेन गुरुत्वेन साक्षाद्भागवतत्वतः । अपभ्रष्टा अदेवाश्च ब्रह्माद्याख्यायुता अपि । देवसंज्ञाश्च दीनत्वात्पूजयेयुर्न तान्कचित् । यद्भागवतबुध्यैव दत्तं ब्रह्मादयः सुराः । वैदिकाः प्रतिगृह्णीयुरपभ्रष्टास्तथेतरत् । यथाक्रमपरिज्ञानादेकान्तित्वाच्च केवलम् । अच्छिद्रत्वाच्च नियतो मोक्षोऽन्यत्तु विडम्बनम् । विष्णौ भक्तिर्विशेषेण मोक्षावाप्तौ हि कारणम् । तद्भक्तेषु क्रमेणैव रमाद्येषु त्वनन्तरम् । तृतीयमपि वैराग्यं न चान्यन्मोक्षकारणम् । एतत्साधनताहेतोस्तदन्यद्धि विधीयते । अतोऽन्यत्सर्वकृच्चापि गच्छेदेवाधरं तमः । अस्मिन्सुनिष्ठितो नित्यं मोक्ष्येवान्योज्झकोऽपि सन् । अतस्तेषां क्रमं वक्ष्ये देवानां यः श्रुतौ श्रुतः । पृथिवी सर्वभूतेभ्यः सदा सर्वगुणैर्वरा । रसः सारो वरश्चेति शब्दा एकार्थवाचकाः । पृथिव्या वरुणः श्रेष्ठस्तस्मादोषधिदेवता ।

॥ १ ॥ एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः स एष रसानां रसतमः परमः पराध्योऽष्टमो य

सोमस्तस्मात्तु पुरुषो रुद्रो यत्पौंस्यदेवता । तस्मात्सरस्वती वाग्घि श्रेष्ठास्या ऋक्स्वरूपिणी । सैव श्रेष्ठा ततो वायुर्वरिष्ठस्सामनामकः । समत्वात्सर्वभूतेषु साम साम्नां च देवता । ततः श्रेष्ठतमो विष्णुः श्रेष्ठश्रेष्ठतमः सदा । श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतमाच्चापि परमात्परमो विभुः । परमर्धियुतत्वाच्च पराध्यं इति कीर्तित'इति सारनिर्णये । अतिशयेन परमर्धिगुणः परमः पराध्यः । उत्तमेभ्योऽप्यतिपरमोत्तमोत्तमो रसानां रसतमः परमः पराध्यः । रसानां सकाशादपि परमपराध्यरसतम इत्यर्थः । प्राणादीनां भूतादिभ्यः श्रेष्ठत्ववदस्य श्रेष्ठत्वं न भवति किन्तु महान्विशेष इति ज्ञापयितुं रसानां रसतम इत्यादिबहुविशेषणं । भूतेभ्यः पृथिव्या रसत्वं तेभ्यो वरुणस्य रसतरत्वं सोमस्य रसतमत्वं रुद्रस्य परमरसतमत्वं वाचः परमपररसतमत्वं प्राणस्य परमपरार्धरसतमत्वं अयं तु भगवान् प्राणादपि परमपरार्धरसतममात्रो न भवति । किन्तु प्राणस्यापि रसभूताया रमाया अपि परमपराध्यरसतमः । अस्मादप्यतिशयेन परमित्यसंख्यागोचरत्वेन परार्धेन ज्ञेयं हि पराध्यम् । ऋग्रूपाया वाचः पृथक्परत्वाङ्गीकारेऽपि भूतेभ्यः प्राणस्य परमपरार्धरसतमत्वमेव न तु परमपरार्धिरसतमत्वम् । परस्मादा समन्ताद्द्धं हि परार्धम् । तेनोत्तमत्वेन ज्ञेयं परार्धि । तेनासङ्ख्यागोचरत्वेन ज्ञेयं पराध्यं परार्धोत्तमं परार्धितेनासङ्ख्यागोचरत्वेन ज्ञेयं पराध्यमित्यतः परार्धित्वं श्रियो भवति श्रियोऽपि पराध्यो भगवान् । अतो रसानां रसतमः परमः पराध्यः । पृथिव्याः सोमवरुणयोश्चौषध्यब्देवतात्वेन रुद्रस्य च लिङ्गदेवतात्वेन प्रसिद्धेः ऋगादीनामेव विमर्शः क्रियते कतमा कतमर्गित्यादिना । तज्ज्ञानस्य विशिष्टफलत्वाच्च । वाचश्च सरस्वतीत्वेन प्रसिद्धेर्वागृचोरैक्याच्च न विमर्शः कृतः । 'विशेषात्प्राणसंयुक्ता वागृगित्यभिधीयते । ऋ गताविति धातोर्हि ऋक्त्वं सर्गाभिमानिनी । विशेषसंयोगहीना यदा सैव

सरस्वती। तदा तस्यावरा सैव प्राणसंयोगिनी मता। प्राणयोगवियोगाभ्यां सैषैकापि विभिद्यते। वागेवर्क्कच्छ्रुतौ प्रोक्ता प्राणः सामेति कीर्तितः। अक्षयाद्व्रतिरूपत्वादक्षेषु रमणादपि। अक्षरं भगवान्विष्णुरोमित्युच्चत्वहेतुतः। इतिशब्दोऽन्यथाभावनिवृत्त्यर्थ उदाहृतः। एवमत्युच्च एवासौ सर्वदैतद्धृदि स्थितः। उद्गीयमान उद्गीथो भगवान्पुरुषोत्तमः। तस्मादोमित्यनुज्ञानं कुर्वन्त्येते जनाः सदा। त्वदुक्तं तत्तथा कुर्याद्भगवानेव केशवः। इत्यभिप्रायतः शब्दः प्रवृत्तः स पुरातनैः। तदेतदज्ञैस्तु जनैः स्वानुज्ञेति प्रतीयते। ओमित्ययं पूर्णवाची समृद्धिर्ह्योमितीरिता। समृद्धस्ते हि कामोऽयमित्यनुज्ञाऽथवा भवेत्। अतस्समृद्धिवाची स्याद्धरेरोंशब्द ईरितः। इति वा दीयतेऽनुज्ञा हरिस्तव समृद्धिदः। वाक्प्राणौ दम्पती चापि संसृज्येते जनार्दने। मुक्तौ तु तत्प्रसादेन संसृज्यन्ते ततः परे। तद्द्वारेणैव साक्षात्तु प्राणः संसृज्यते हरौ। तेनैव विष्णुनेयं च त्रयीविद्या प्रवर्तते। ओमित्युक्त्वा हि तद्व्याख्या सर्वैर्मन्त्रैः प्रवर्तते। ॐनामकस्य पूजार्थं विष्णोरेव सदैव हि। महिम्ना सारभूतेन विष्णुना ज्ञोऽज्ञ एव च। कुरुतः कर्म नाज्ञस्य मुक्तिर्ज्ञस्य भवेत्तु सा। स्वयोग्यं तु परिज्ञानं यत्तस्योपनिषत्स्मृतम्। अक्षरं भगवान्विष्णुस्तस्योपप्रणवः स्मृतः। उपाख्या तु तद्व्याख्येत्येवमाह श्रुतिः परे'ति तार्तीये।

उद्गीथः॥२॥ कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति वागेवर्क् प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ॥ ३ ॥ तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्चर्क्च साम च तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते॥ ॥४॥ यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य काममापयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥५॥ तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥६॥ तेनेयं त्रयीविद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्ये-

'परर्धं परमादुच्चं परार्धं तु ततोऽधिकम्। ततोऽधिकं परार्धिः स्यात्परार्ध्यमिति तत्परम्। परतः परमाच्चैव परार्धो वायुरीरितः। परार्धिनी श्रीरुद्दिष्टा परार्ध्यो भगवान्हरिरि'ति शब्दनिर्णये ॥ १ ॥

उद्गीथाख्यस्य विष्णोर्विशिष्टप्रतिमा वायुरेव। अतस्तस्य सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकं तस्मिंस्ततोऽप्युत्तमत्वेनोपासित एव भगवान् सम्यक् फलं ददातीति दर्शयति। 'वायौ मुख्यधियेति चे'ति भगवद्वचनम्। 'यस्माद्वायौ स्मृतो विष्णुर्वायोर्मुख्यतयाऽखिलात्। स्वस्य मुख्यतया तस्मात्परां तुष्टिं गमिष्यति। अतो विचार्य सकलैर्देवैः प्राणे जनार्दनः। उपसितो दैत्यजयकारणात्पापवर्जिते। वायुपुत्रं च नासिक्यमग्निं वागात्मकं तथा। सोमं श्रोत्रात्मकं चैव सूर्यं चक्षुःस्वरूपिणम्। रुद्रं मनःस्वरूपं च शेषं चाहंस्वरूपिणम्। चित्तात्मकं च गरुडं पापेन विविधुः सुरान्। असुरास्तैर्यतो विद्धास्तस्मात्ते दोषयोगिनः।

तस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवंवेद यश्च न वेद ॥ ७ ॥ नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवत्यथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीत तस्येतरैः प्राणैरुपव्याख्यानं भवति ॥ ८ ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्ररनेनैनानभिभविष्याम इति ॥१॥ ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तꣳ हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥ अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तꣳ हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पयते सङ्कल्पनीयं चासङ्कल्पनीयं च

मुख्यवायौ यदा देवाः शरीरस्थे च सूर्यगे। विष्णुमुद्गीथनामानं तदा तं च विदध्वसुः। यदा विदध्वसुः प्राणं विध्वस्तास्ते तदाऽसुराः। अखन्याश्मानमेपाप्य लोष्टो विध्वंसते यथा। प्रतिमां प्रेयसीं प्राप्य विष्णोः प्राणं तथाऽसुराः। तस्मादादित्यसंस्थे वा शरीरस्थेऽपि चानिले। बलज्ञानात्मके दिव्याकृतिमत्युज्ज्वलात्मनि। सर्वदेवोत्तमे विष्णुमुपासीत ततोऽधिकम्। अस्योपासनया देवास्सर्वेनामानि भेजिरे। इन्द्रो बृहस्पतिः शम्भुरित्याद्याः प्राणगा यतः। प्राणस्य नामशब्दाश्च मुख्यतो विष्णुसंस्थिता'इति प्रध्याने। 'उद्गीथाख्यं परं विष्णुमुपास्त्या जह्रुरञ्जसा। तथापि प्राण एवासौ प्रीतिमागादुपासित'इति च। 'प्राणं प्राप्यैव विध्वस्ता यथा सर्वेऽसुरास्तथा। तदुपासकस्य यश्चापि प्रतीपं दातुमिच्छती'ति च। 'एवं विदित्वा संसारान्मुक्तिमेष्यत्यसंशयम्। विष्णुमप्यन्ततो वेत्ति प्राणवेत्ता यतः स्फुटम्। वीति विष्णुः समुद्दिष्टो विशिष्टत्वात्तु सर्वतः। आददात्येव तं प्राणवेत्तान्ते तत्प्रसादतः। प्राणात्परं तु ये विष्णुं जीवांश्चैवावरांस्ततः। ये विदुस्ते विदुः प्राणं नान्यथा तु कथञ्चने'ति च। 'प्राण उद्गीथ

पाप्मना ह्येतेद्विद्धम् ॥ ६ ॥ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तꣳ हासुरा ऋत्वा विदध्वसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसेत ॥ ७ ॥ एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसत एवं हैव स विध्वꣳसते य एवं विदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥ नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवत्येतमु एवान्ततो वित्त्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥ तꣳ हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गाना यद्रसः ॥ १० ॥ तेन तꣳ ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥ तेन तꣳ हायास्य उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥

इत्याद्या नाम ब्रह्मादिकास्तथा। सप्तम्यर्थाः समुद्दिष्टाः सप्तसु प्रथमा यतः। प्राणमुद्गीथमित्याद्या द्वितीया सप्तमी मते'ति च ॥ २ ॥

आदित्यसंस्थितो नित्यं प्राणस्तपति नापरः। प्रकाशनं च तपनं काष्ठवत्सूर्यगं भवेद्। 'सूर्यमण्डलगो वायुरुदयास्तमयोज्झितः। अपि प्रजाभ्य उद्यंश्चैवोद्गायति जनार्दनम्। आदित्यमण्डलस्थश्च सर्वप्राणिगतस्तथा। वायुस्समान एवायमुष्णोऽसावपि च स्फुटम्। तस्मादस्मिन्नमुष्मिन्वाप्युद्गीथाख्यं जनार्दनम्। उपासीत विमोक्षाय सर्वकामाप्तये तथे'ति च। केशवः स्वः स्वतन्त्रत्वात्तद्रतेर्मारुतः स्वरः। शरीरस्थश्च सूर्यस्थः प्रतिप्रत्या समन्ततः। मां प्रतीत्यतएवासौ प्रत्यास्वर उदाहृतः। प्राणाद्यास्त्रिविधाः पञ्चप्रधानो वायुरेव च। मुख्यपञ्चकरूपस्सन्नारुडो मध्यपञ्चकः। अवमः पञ्चकस्त्वन्ये प्राणाद्यस्तस्य सूनवः। इति त्रेधा विभागोऽयं विभागोऽन्यश्चतुर्थकः। प्राणापानौ शेषवीन्द्रौ तथोदानसमानकौ। रुद्रेन्द्रौ तत्परः श्रेष्ठो वायुर्व्यान

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥ २ ॥

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायत्युद्यंस्तस्तमो भयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥१॥ समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीताथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥ यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक्तस्मादप्राणन्ननपानन्वाचमभिव्याहरति या वाक् सर्क्तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानंत्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायत्यतो ॥ ३ ॥ यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ४ ॥ अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो हि गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितं द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी

उदाहृतः । तस्मिन्नुद्गीथनामानमुपासीत हरिं परम् । योऽसौ व्यानगतो विष्णुः स वागृक्सामगः सदा । उद्गीथे च स एवैकस्तस्माद्व्यानाद्धि तत्क्रियाः । उद्गीथनामा भगवान् स्थितो व्यानादिपञ्चके । वीर्यवत्कर्मकृत्तस्माद्व्यान एव ह्युदाहृतः । तस्माद्व्यानगतं विष्णुमुपासीतैव नित्यशः । यद्यप्येको हि भगवान्सर्वदा सर्ववस्तुगः । अनूनोद्रिक्तमहिमो निर्विशेषस्सदैव च । तथापि तत्क्रियाभेदान्नामरूपादिकं पृथक् । उच्यते ह्यपृथक्त्वेऽपि पूर्णैश्वर्यैकहेतुतः । अविशेषोऽपि भगवान् सर्वशक्तित्वहेतुतः । विशेषहेतुकं सर्वं करोत्यविकृतः सदा । उद्गीथाक्षरगं चैव प्राणादिषु च संस्थितम् । आशीःसमृद्धिहेतुष्वप्यखिलेषु व्यवस्थितम् । एकमेव हरिं वेद यः स सर्वेष्टमाप्नुयादि'ति च । 'उच्छब्दवाच्याः प्राणाद्या वागाद्या गीरितीरिताः । अन्नाद्या स्थमिति प्रोक्तास्तेषूद्गीथो हरिः स्थित'इति च । आत्मानं परमात्मानमन्ततः सर्वोत्तमत्वेन सर्वत्रोपसृत्य ॥ ३ ॥

स्वरतेस्तु स्वरो विष्णुस्तद्गतेर्वायुरुच्यते । वायुस्वरे स्वरं विष्णुमोमाख्यं समुपासिरे । देवास्तेनामृतं प्राप्ता मुक्त्याख्यं मृत्युवर्जिताः । मारणान्मृत्युरित्युक्ता दुर्गा तद्भयतः सुराः । ओमित्युपास्य तं विष्णुं परमामृतमापिर'इति संध्याने । ऊर्ध्वा उत्तमाः ॥ ४ ॥

आदित्यसंस्थितो वायुः प्रणवस्तद्गतो हरिः । प्रकृष्टत्वाच्च नेतृत्वाद्गतित्वादखिलस्य च । उद्गीथ उच्चैर्गेयत्वात्स एव पुरुषोत्तमः । स एव प्राणगो देहे ओमित्येव सदा जपन् । एत्येष भगवान्विष्णुर्ध्यायन्नेकं तमक्षरम् । एकपुत्रो मुक्तिमेति ध्यायन्प्राणेषु रश्मिषु । बहुपुत्रो विमुक्तःस्यात्तस्माद्ध्यायेत्तथा परमि'ति च । प्राणस्थं भूमानमभिगायदुरुद्गीतमनुसमाहरति । अनुरूपमेव करोति । होतृसदनस्थमग्निस्थं भगवन्तं ध्यात्वा । 'अन्यथागानजं दोषमग्नौ ध्यात्वा हरिं परम् । अपाकरोति तस्मात्तं ध्यायेदेवाग्निगं सदे'ति त्रैविद्ये ॥ ५ ॥

'अग्नीरसूर्यनीलेषु वायुस्थः सामदेवता । उर्वीवियद्द्युशुक्लेषु ऋग्देवीस्था सरस्वती । सेति भार्या हि वाग्देवी प्राणोऽमः पतिरीरितः ।

थमादित्य एवोद्गायुर्गीरग्निस्थं सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीर्ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥५॥ अथ खल्वाशीः समृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्ना स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेद्यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेद्येन च्छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्तꣳ स्तोममुपधावेद्यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेदात्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ ६ ॥ ३ ॥

ओꣳमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशꣳस्ते च्छन्दोभिराच्छादयन्यदेभिराच्छादयꣳस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि तेऽनुवित्त्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥१॥ यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवꣳ सामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभवन्त्स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरꣳ स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वाऽऽदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥१॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीꣳस्त्वं पर्यावर्तयताद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥२॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥३॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणांस्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वै ते भविष्यन्तीति ॥४॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ ५ ॥

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयत इयमेव साग्निरमस्तत्साम ॥१॥ अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः साम

एवं तौ सामनामानावुभावेवाप्युदाहृतौ । अतो हि सामवेदोऽयं ऋक्सामात्मक ईरितः । वागादिष्वेवमेवैतौ वाक्प्राणौ सर्वदा स्थितौ । तयोरन्तःस्थितो विष्णुर्गायकौ तस्य तावुभौ । ऋक्सामम्यां स उन्नामा पापोद्गश्चोच्च एव चे'त्यादि सत्तत्त्वे । 'कप्यासरक्तपद्माक्षः सूर्यगश्चाक्षिगश्च सः । गायकस्तस्य विष्णोर्यः स स्वर्ग्यांश्च नृलोकगान् । कामान्दद्यान्नरश्चेत्स्यात्सुराणां च नृणामपि । मोक्षदो यदि वायुः-स्यान्मुख्योद्गाता ततोऽनिल' इति च । 'तस्मादुद्गीथ उच्चोऽसौ गायते गीयतेति चे'ति । आत्मा जीवः । 'सरस्वती हि चक्षुःस्था जीवस्थो

तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥२॥ द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते द्यौरेव सादित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ नक्षत्राण्येवर्क्चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयतेऽथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥ ५ ॥ अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥ तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥ ७ ॥ तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मं वागेवर्क्प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥ चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते चक्षुरेव सात्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥ श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतं तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम

वायुरीरितः । विदित्वा तावुभौ देवौ तद्गं ध्यायेद्धरिं सदे'ति मानसे । 'दृश्यते ज्ञानदृष्ट्या यः सूर्ये चक्षुषि चैकराट् । ऋङ्नामा ज्ञानरूपत्वात्साम नित्यसमत्वतः । उक्थमुत्थापकत्वाच्च यजुर्याज्यस्वरूपतः । ब्रह्मासौ पूर्णरूपत्वादेवं सर्वाभिधानवानि'ति च । यथा बदरिकानाथो द्वारकानाथ इत्यपि । अर्वाङ्नाथः पराङ्नाथ इति तद्वदिहोच्यते । सर्वनाथोऽपि भगवान्सन्निधानविशेषत' इति च ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अग्निः सामाभिमानी स्याद्वरुणस्तु स्वरात्मकः । प्राणावराभिमानी तु सूर्य एव प्रकीर्तितः । अन्नाभिमानी दक्षश्च शक्रस्त्वबभिमानवान् । ह्यात्मकश्च शिवः प्रोक्तः क्रमेणैवोत्तरोत्तराः । क्रमेण मोक्षे प्राप्याश्च पूर्वेषामुत्तरोत्तरा'इति निवृत्ते । अग्नेर्वागात्मकत्वात्स्वरस्योदकात्मकत्वात् । आदित्य एव प्राणोऽन्नं वै प्रजापतिरि'ति

गीयतेऽथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥४॥ अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥५॥ स एष चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥ अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ साम गायति सोऽमुनैव स एष चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति देवकामाꣳश्च ॥७॥ अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति मनुष्यकामाꣳश्च तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ कं ते काममागायानीत्येष ह्येष कामगानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥ ७ ॥

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति ॥१॥ तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचꣳ श्रोष्यामीति स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति

श्रुतेः । 'आप एवेन्द्रो द्यौर्वा व रुद्र'इत्यादेश्च । 'विशेषज्ञानसंप्राप्त्यै जानन्तोऽपि परं हरिम् । ब्रूयुर्देवाश्च ऋषयस्तदन्यस्य परात्मतामि'ति ब्रह्मतर्के । स्वर्गाभिमानिरुद्रं प्रति सामाभिसंस्थापयामः । तत्स्तावकं हि साम । मूर्धा ते विपतेदिति यः कश्चिद्ब्रूयाच्चेद्विपतिष्यति । 'ब्रह्मैव हि पृथिव्यात्मा विष्णुराकाशनामकः । आदीप्तत्वाद्वरीयांश्च परमो हरिरेव ही'ति सत्तत्त्वे । शुभाशुभानां दाहादौ साम्यात्सामाग्निरीरितः । स्वो विष्णुः सागरे रन्ता वरुणोऽतः स्वरः स्मृतः । उदयाज्जगत्प्रणेतृत्वात्सूर्यः प्राण उदाहृतः । अत्ता रुद्रस्तद्विरोधादक्षः स्यादन्ननामकः । स्वो विष्णुस्तद्रतिर्वायुस्तद्रो मुक्तौ सदाशिवः । अतः स्वर्गोऽसुसंस्थत्वादसाविति च कीर्तितः । सर्वेदेवान्तरत्वात्तु

होवाच का साम्नो गतिरिति ॥२॥ स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाचापां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति ॥३॥ न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्तावं हि सामेति तं ह शिलकः शालावत्य उवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥४॥ हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं हि सामेति तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥ ५ ॥ ८ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः ॥१॥ परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते तं हैतमतिधन्वा शौनक

ब्रह्मायं समुदाहृतः । लोको ज्ञानस्वरूपत्वादेतेषां परमो हरिरि'ति ब्रह्मतर्के । आपालनादाप इन्द्रः । अधिकंवरीयान् परोवरीयान् । तत्परोवरीयोऽस्य रक्षकं भवति । यावतः द्वापरादिपर्यन्तम् ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥

'उपला इष्टकाः स्थूला मटचीति प्रकीर्तिता' इति शब्दनिर्णये । 'आसन्नयौवना योषिदाढकीत्यभिधीयत' इति च । 'प्रद्रवन्नन्नपानार्थं प्रद्राणक इतीरित'इति च ॥ १० ॥

उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति तथामुष्मिँल्लोक इति स एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ २ ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुरुष्वाढक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे ॥१॥ तꣳ होवाच नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इत्येतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतꣳ स्यादिति होवाच न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति॥२॥ न वा अजीविष्यमिमा न खादन्निति होवाच कामो म उदपानमिति स ह खादित्वातिशेषाञ्जायाया आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राꣳ राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥३॥ तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान् खादित्वामुं यज्ञं विततमेयाय तत्रोद्गातॄनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोप विवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ४ ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः

'प्राणस्थविष्णुना सर्वे प्रस्तूयन्ते यतस्ततः । प्रस्तावदेवता स स्यात्प्रस्तावस्तु जनिर्यतः । आदित्यसंस्थितो विष्णुर्यत्सदा सर्वगीतभुक् । राजादौ गीतमप्यज्ञैर्भुङ्क्ते गानस्य देवता । उद्गीथदेवता तस्मात्स एव पुरुषोत्तमः । अन्नस्थेनैव जीवन्ति भूतान्येतानि विष्णुना । प्रतिहारदेवताऽतः स प्रतिहारो हि भोजनमि'ति च । उच्चैः सन्तमुत्तमं सन्तम् ॥ ११ ॥

दल्भपुत्रो बको मित्रया पुत्रार्थे स्वीकृतो ग्लाववत्तूष्णीं स्थितत्वात्तया ग्लावेत्युक्तो ग्लावनामको जातः । अत उभयथास्य निर्देशो भवतीत्यर्थः । 'प्रसादार्थं बकस्यापि वायुनोक्तः श्वरूपिणा । शौवोद्गीथ

पर्यैषिषं भगवतो वा अहमवित्यान्यानवृषि भगवांस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति ॥ १ ॥ तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टास्तुवन्तां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान उवाच ॥ २ ॥ अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ३ ॥ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ४ ॥ अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेत्यादित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेत्यथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेत्यन्नमिति होवाच ॥ ५ ॥ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ ॥ ६ ॥ ११ ॥

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्यो-

इति प्रोक्तोरुद्रादीनां श्वरूपिणाम् । उपासितः पौर्णमास्यां शौवोद्गीथेन केशवः । सर्वाभीष्टं ददातीति प्रातरित्याह मारुतः । ओमदामादिकं मन्त्रं वायुनोक्तं तु देवताः । वायुस्थविष्णुमुद्दिश्य हिङ्कृत्य प्रापुरीप्सितम् । देवौ विष्णुश्च वायुश्च सर्वज्ञत्वात्क्रमेण तु । वरुणौ वरणीयत्वात्सवितारौ प्रसूतितः । प्रजानां च पती तद्वत्क्रमादेव प्रकीर्तिताव'ति च ॥ १२ ॥

हूयतेऽत्राग्निहोत्रादिर्हावुकारस्त्वियं ततः । हेत्याश्चर्यवदायाति हेतिवा सुखकृत्त्वतः । हायिकारस्ततो वायुरथेत्युक्तमनन्तरम् । आनन्तर्यात्प्रकाशस्य सूर्याच्चन्द्रस्तथेरितः । सर्वसामीप्यतो विष्णुरिहेति कथितः सदा । इन्धनादग्निरीकार ऊकारस्सूर्य उच्छ्रितः । नितरामाह्वयन्त्येनमितीन्द्रो निहवः स्मृतः । एतीत्येकारएवासौ औहोयीत्यखिलाः सुराः । उच्चत्वाद्विष्णुरुः प्रोक्तो हूयन्तेऽस्मिन्यतोऽखिलाः । मुक्तावौहोयिनस्तस्मात्सर्वदेवाः प्रकीर्तिताः । हीति निश्चय उद्दिष्टो निश्चयज्ञानतस्सदा । ब्रह्मा हिङ्कार इत्युक्तो वायुः प्राणः शरीरगः । स्वे विष्णौ रमयत्येनं जीवं तस्मात्स्वरः स्मृतः । ययिर्नित्यगतेर्वायुस्तद्भाया[illegible]या सरस्वती । सैवान्नदेवता प्रोक्ता यात्रा प्राणेन नीयते । सर्ववागात्मिका या तु श्रीर्विशेषेण राजनात् । विराडुक्ता निरुक्तस्तु

चुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति ॥ १ ॥ तान्होवाचेहैव मा प्रातरूपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्चकार ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः संरब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते ह समुपविश्य हिङ्चक्रुरो३मदा३मों३पिबा३मों देवो वरुणः प्रजापतिः सविता३न्नमिहा३हरदन्नपते३न्नमिहा३हराहरोमिति ॥ ॥ २ ॥ १२ ॥

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हायिकारश्चन्द्रमा अथकार आत्मेहकारोऽग्निरीकार आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोयिकारः प्रजापतिर्हिङ्कारः प्राणः स्वरोऽन्नं या या वाग्विराडनिरुक्तस्त्रयोदशःस्तोभः सञ्चरो हुङ्कारो दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवा-

व्याप्तो नारायणस्तु यः । आहूत एव पातीति हुष्कार इति कीर्तितः । हुबित्याक्रियते यस्माद्धुष्कारस्तु जनार्दनः । अनिरुक्तस्त्ववाच्यत्वात्परमः पुरुषो हरिरि'ति माहात्म्ये । सम्यक् चरतीति स एव सञ्चरः ॥ १३ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हरिःॐ ॥ समस्तस्य पूर्णस्य साधुत्वात्सामनाम्नो विष्णोरुपासनं साधु । सारत्वेन मेयं साम । सारत्वेन धार्यं साध्वित्वेक एवार्थः । 'साधुत्वात्सामनामानं समस्तगुणपूर्तितः । समस्तं य उपासीत नारायणमनामयम् । सर्वसाम्नां देवतेति स मुक्तः साधुधर्मभागि'ति सामसंहितायाम् ॥ १ ॥

'नारायणाख्य उद्गीथ उद्गेयः प्रणवेन यत् । उद्गच्छन्ति यतोऽस्माद्वा वासुदेवादिमूर्तयः । प्रथमावताररूपत्वाद्वासुदेवः परः पुमान् । प्रस्तावो निधनं चापि सङ्कर्षण उदाहृतः । सङ्कर्षणो हि संहर्ता प्रद्युम्नः परमेश्वरः । हिङ्कार इति सम्प्रोक्तो हीति

नन्नादो भवति य एतामेवꣳ साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद ॥ १३ ॥ श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

समस्तस्य खलु साम्न उपासनꣳ साधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥ तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥ अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवंविद्वान्त्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशोह यदेनꣳ साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥ ४ ॥ १ ॥

लोकेषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥ अथावृत्तेषु

सृष्टिरुदीर्यते । प्रसिद्धता हि सृष्टिः स्यादनिरुद्धः परो विभुः । प्रतिहार इति प्रोक्तः स हि कार्येष्विदं जगत् । प्रतिप्रति हरेन्नित्यं मूर्तिप्रतिहृतेस्तथा । ते पृथिव्यादिषु सदा तन्नामानः प्रतिष्ठिताः । पृथिवीत्यादिशब्दार्थास्ते हि मुख्यत ईरिताः । तत्सम्बन्धात्तदर्थत्वं पृथिव्यादेरमुख्यतः । प्रथनादेव सस्यादेः पृथिवीत्वमुदाहृतम् । अग्नित्वमदनाच्चैव ह्यन्तरीक्षणयोगतः । अभावाद्व्यवधानस्य त्वन्तरिक्षमितीर्यते । आदानादायुपश्चैव स आदित्य उदीरितः । द्यौः क्रीडाकारणत्वाच्च तत्सर्वं हि परे हरावि'ति च । 'पञ्चात्मकं यो लोकेषु सदोपास्ते हरिं परम् । ऊर्ध्वाधःसंस्थितास्तस्य पञ्चैव दशमूर्तयः । मोक्षादिकमभीष्टं यत्कल्पन्तेऽस्य सदैव ही'ति च ॥ २ ॥

'पञ्चरूपं तु यो विष्णुं पुरोवातादिषु स्थितम् । उपास्ते वृष्टिरस्मै स्याद्वर्षयत्यस्य मुक्तिगान् । सर्वभोगांश्च भगवान्पञ्चरूपी जनार्दन' इति च ॥ ३ ॥

'अप्सु पञ्चविधोपासी यो नारायणवान्भवेत् । न चास्य मृतिरप्सु स्यादप्सुषड्गवान्हरिरि'ति च । अप्सु स्थितनारायणवान्मुक्तो

द्यौर्हिङ्कार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥ कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ ३ ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधꣳ सामोपासीत पुरो वातो हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ सामोपासीत मेघो यत्संप्लवते स हिङ्कारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवंविद्वान्सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥ ४ ॥

भवतीत्यर्थः। अपः स्नुत इत्यप्सुर्भगवान्। दीर्घलोपेनाप्सुमानिति वा ॥ ४ ॥

हेमन्तशिशिरयोरैक्येन पञ्चत्वम्। 'ऋतुनामानमृतुगमृतुत्वाद्दतुनामकः। इत्युपासीत यो विष्णुं पञ्चात्मानममुष्य हि। मोक्षादीन्कल्पते चास्य ऋतुसंस्थो जनार्दनः। रक्ष्यत्वात्तेन तद्वांश्च सदैव स्यादुपासक' इति च। 'वासस्य सुखकारित्वाद्वसन्तः पुरुषोत्तमः। नीरादेर्गरणाद्ग्रीष्मो वर्षणाद्वर्ष उच्यते। शं रातीति शरत्प्रोक्तो हेमन्तो हिमकारणादि'ति च ॥ ५ ॥

'पालनात्सुखकारित्वात्पशुनामा जनार्दनः। मुक्तस्तद्वान्भवत्येव पशुपूपासको हरेरि'ति च। 'यज्ञेनाञ्चनहेतुत्वादजस्थो भगवानजः। अविस्थस्त्वविरेवोक्त ऊर्णया शीततोऽवनात्। गौश्च सद्गतिहेतुत्वाद्गोस्थः स पुरुषोत्तमः। अश्वश्चैवाशुगन्तृत्वात्पुरुषः पूर्तिहेतुत' इति च। भवन्ति हास्य पशव इति प्रसिद्धपशव एव। अजा इत्यादिबहुवचनं बहुरूपत्वाद्भगवतः ॥ ६ ॥

'परस्मादुत्तमं प्रोक्तं परो इति ततः परम्। परोवरं परं तस्मात्प्रोक्तं पारोवरीयकम्। परोवरीयांस्येतानि विष्णोः रूपाणि सर्वशः। तेषां विशेषो नैवास्ति सदा तानि समानि हि।

ऋतुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥ कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवंविद्वानृतुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ ॥ २ ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीताजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनं भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवंविद्वान्पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयांसि वैतानि परोवरीयो

अत्युत्तमोत्तमान्येतान्यन्यस्मात्सर्वतोऽपि त्वि'ति च। 'प्राणो नेतृत्वतो विष्णुर्वाक्सर्ववचनात्सदा। चक्षुश्च दर्शनान्नित्यं श्रोत्रं श्रवणहेतुतः। मनो मन्तृत्वतश्चास्य ह्येक एव तु पञ्चधे'ति च। परोवरीयो ह्यास्य भवति सर्वापेक्षितदातृत्वात् ॥ ७ ॥

'आदिः कल्पादिहेतुत्वात्क्रोडात्मा केशवः स्वयम्। दुष्टोपद्रवकर्तृत्वान्नरसिंह उपद्रव' इति च। हुङ्कारसहिते वाक्ये प्रद्युम्नस्तु सदा स्थितः। आकारयुक्ते वाराहो वासुदेवः प्रसंयुते। नारायणस्तथोद्युक्ते प्रतियुक्तेऽनिरुद्धकः। उपयुक्ते नृसिंहश्च नीतिसङ्कर्षणस्तथा। अभावे यावदेते स्युस्तावत्तद्दैवतं स्मृतम्। एवं सप्तविधं विष्णुं य उपास्ते सदा विभुम्। वाङ्नामा भगवांस्तस्य भवेत्सर्वार्थदोहकृदि'ति च ॥८॥

'आदित्यस्थं परं विष्णुं ध्यायेदादित्यनामकम्। सप्तरूपं साम चासौ सर्वदा समरूपतः। सर्वेषां मां प्रतीत्येव दृष्टिसाम्याच्च साम सः। दृष्टिसाम्यं मण्डलस्य विष्णुस्तस्य च कारणम्। तस्मिन्निमानि भूतानि सर्वाण्येवाश्रितानि हि। उदयात्पूर्वमेवासौ भवेत्प्रद्युम्ननामकः। पश्चाधारस्तदात्माऽसौ वासुदेवस्तथोदये। आश्रयश्च नृणां तत्र वराहः सङ्गवे तु सः। तत्र पक्ष्याश्रयो विष्णुस्तथा नारायणाभिधः।

हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवंविद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधꣳ सामोपासीत यत्किञ्च वाचो हुमिति स हिङ्कारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिर्यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवंविद्वान्वाचि सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधं सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥ तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्कारस्तदस्य

मध्यन्दिने स आधारो देवानां च ततः परम् । अनिरुद्धस्स आधारो गर्भस्थानां सदैव हि । ततः परं नृसिंहाख्यः स आरण्याश्रयो मतः । अथास्तमितवेलायां स सङ्कर्षण ईरितः । आश्रयः स पितॄणां च सप्तात्मकमुपास्य तम् । प्राप्नोति परमं स्थानं मुक्तः संसारसागरादि'ति च । हिङ्कारनामानमाश्रितत्वाद्धिङ्कुर्वन्ति । प्रस्तावाश्रयत्वात्प्रस्तुतिकामाः प्रारम्भकामाः । प्रशंसाकामाश्च । प्रारम्भावतारत्वात्प्रशंसादेवतात्वाच्च तस्य । सर्वाधारत्वाद्धराहस्य तदाधारणां पक्षिणामनाधारेणैव गमनम् । नारायणनामार्थत्वेन सर्वगुणपूर्त्योपासनादेव सर्वोत्तमा देवाः । इतरमूर्तीनामपि सर्वगुणपूर्त्योपासने नारायणोपासनमेव भवति । सर्वगुणपूर्त्यर्थत्वान्नारायणशब्दस्य । अनिरुद्धाश्रयत्वाद्गर्भाणां पितुः शरीरादन्यत्र प्रतिहृता अपि न विनश्यन्ति । वर्धन्ते च तत्रैव । अन्यद्धि भुक्तं जीर्यत एव । 'धाता गर्भं दधातु त'इति च श्रुतिः । धाता हि भगवाननिरुद्धः । विष्णुस्त्वष्टा प्रजापतिर्धाता इति चतुर्मूर्तयो ह्युच्यन्ते । 'योनिक्लृप्तिर्वासुदेवाद्रूपं सङ्कर्षणाद्भवेत् । आसेककर्म प्रद्युम्नादनिरुद्धाच्च धारणमि'ति च । व्याप्तेर्विष्णुर्वासुदेवस्त्वष्टा त्वेषाद्द्वितीयकः । प्रजापतिः प्रजापातान्निषेकः पातनं ततः । प्रजापतिस्तु प्रद्युम्नो धाता धारणकर्मतः । अनिरुद्ध

पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति हिङ्कारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशꣳसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्सङ्गववेलायाꣳ स आदिस्तदस्य वयाꣳस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्ता-

इति प्रोक्तः कृष्णरामौ तथाश्विनावि'ति च । 'कक्षश्वभ्रे नृसिंहस्य सदावस्थितिकारणात् । द्रवन्ति कक्षश्वभ्राभ्यां तदज्ञानेऽपि रक्षणात् । मृगा भीता यतस्तेषां नृसिंहस्त्वाश्रयः सदा । पितॄणामाश्रयो यस्मात्सङ्कर्षण उदाहृतः । अतस्तान्प्रति पिण्डादीन्निदधत्यज्ञका अपि । अन्यथा तन्मृतानां तु कुत एवोपतिष्ठती'ति च । 'न रूपाणां विशेषोऽस्ति गुणतो नामतोऽपि वा । तथापि तत्प्रियं नाम नारायण इति स्म ह । विशेषतः समस्तानां नाम्नां तस्यार्थ एव तु । विज्ञायते गुणैः पूर्तिर्नामसाम्यं तदाथवे'ति च । 'नाम्नो नारायणाख्यस्य गुणैः पूर्तिं हि देवताः । विज्ञायार्थमुपास्यैव सर्वाधिक्यमथापिर'इति च ॥ ॥ ९ ॥

'यस्यान्यः सदृशो नास्ति स्वरूपाणि समानि च । स आत्मसंमितो विष्णुरतिमृत्युरमृत्युतः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण स विष्णुः सप्तधा स्थितः । समानि तानि सर्वाणि ज्ञानानन्दबलैस्तथा । ज्ञानादित्रयवाचीनि त्र्यक्षराण्यपि सर्वशः । हिङ्कारादीनि नामानि सर्वेषामपि सर्वशः । आदिनाम्नः प्रकारस्तु योज्यः स्यात्प्रतिहारतः । तेन त्र्यक्षरमेव स्यान्नामद्वयमपि प्रभोः । उपद्रवे तु वःकारो यद्यपि व्यतिरिच्यते । नाम नारायणस्यैव सोऽपि क्षीराब्धिशायिनः । व्यञ्जनस्वरसर्गैस्तु सोऽपि ज्ञानादिवाचकः । त्रिवर्णत्वात्समः सोऽपि ज्ञानाद्यैः पुरुषोत्तमः । वःकारार्थपरिज्ञानात्प्राप्योऽब्धिशयनः प्रभुः । एकविंशार्णविज्ञानात्प्राप्योऽसौ सूर्यमण्डले । स एव भगवान्विष्णु-

स्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षꣳ श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधꣳ सामोपासीत हिङ्कार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥ आदिरिति द्व्यक्षरं

द्वाविंशद्रूपवान्यतः । तान्येव सप्तरूपाणि विभिद्यन्ते त्रिधा त्रिधा । एकः पयोऽब्धिशयन इति द्वाविंशतिः प्रभोः । प्रद्युम्नाद्यास्तु चत्वारो द्विषण्मासेषु संस्थिताः । त्रिशस्त्रिशः केशवाद्या वसन्तादिषु पञ्चमः । रूपद्वयं तु षष्ठस्य स्थितं मत्स्यादिपञ्चकम् । तृतीयं पृथिवीसंस्थं जामदग्न्याख्यमेव तत् । अन्तरिक्षद्युसूर्येषु सप्तमस्य त्रिधा तनुः । रामः कृष्णः कल्किरिति तज्ज्ञानात्तान्यवाप्य च । द्वाविंशेन पयोऽब्धिस्थं प्राप्यते रूपमक्षरम् । एतद्द्वाविंशकं रूपं नाकं चासुखवर्जनात् । पूर्णानन्दस्वरूपत्वाद्विशोकं शोकनाशनादि'ति सामसंहितायाम् । प्राप्नोतीहादित्यस्य जयम् । इह पृथिव्यादिषु स्थितभगवत्प्राप्तावप्यादित्यस्थ एव प्राप्यते । ऐक्यात् । परो ह्यस्यादित्यजयाज्जयो भवति । आदित्यस्थस्यादित्यनाम्नो भगवतः प्राप्त्या परो जयः रूपान्तरप्राप्तिरपि भवति । 'स्वरूपमेकं प्राप्तस्तु विष्णोः स्यात्सर्वरूपगः । ऐक्यात्तथापि सम्प्राप्तिर्बहूपास्त्या सुखाधिकी'ति च । जयोनाम प्राप्तिरेव । धनजिते स्वर्जिते सत्राजित इत्यादिवत् । केशवादिरूपेण ललाटादिषु स्थितेरित एकविंश इत्युच्यते । 'चित्रादियोगदातृत्वान्मासनामा स्वयं हरिः । लोकः प्रकाशरूपत्वादादित्यश्चादनादपामि'ति च ॥ १० ॥

'प्राणसंस्थे हरौ प्रोतं गायत्रं साम सर्वदा । तद्वाचकं नियम्यं चेत्यतः प्रोतमितीर्यते । प्राणस्थविष्णोः सामीप्यात्तत्स्थमेतदितीर्यते ।

प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥ उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वैतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥ आप्नोतीहादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते ॥६॥१०॥

कचिन्निर्देशसामीप्याद्विष्णोरेतदितीर्यत'इति च । 'प्राणस्थविष्णुलाल्यत्वात्प्राणीत्येवाभिधीयते । मोक्षस्तु सर्वमायुः स्यान्नित्यत्वाज्ज्योक्समस्तविदि'ति च ॥ ११ ॥

'मन्थनादिस्थितं यस्तु तन्नामानं हरिं परम् । तत्तत्क्रियैकहेतुत्वाद्योऽग्नौ ध्यायेज्जनार्दनम् । रथन्तराश्रयं पञ्चरूपं स च विमुच्यत'इति च ॥ १२ ॥

'मिथुनस्थं पञ्चरूपं ध्यात्वैव पुरुषोत्तमम् । अत्यागी च स्वभार्याणां मुच्यते नात्र संशय' इति च । मिथो नयतीति मिथुनं भगवान् ॥ १३ ॥

'आदित्यनाम्नि पञ्चात्मन्यभिध्याते जनार्दने । पर्जन्यनाम्नि पर्वाख्ये लोकाख्ये पशुसंज्ञके । अङ्गाख्ये देवताख्ये च सर्वाख्ये च

मनो हिङ्कारो वाक् प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ ११ ॥

अभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनं संशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ ॥ २ ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतीहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १३ ॥

प्रतिष्ठितम् । बृहदाद्यं च यो वेद मुच्यते नात्र संशयः । समुद्रेका-त्समुद्रस्तु देशनाद्दिश उच्यते । लोपकत्त्वाल्लोम च स्यात्तवोरूप-स्त्वगुच्यते । मादनात्साररूपत्वान्मांसोऽस्थि त्वासनात्स्थिरम् । मदस्य जननान्मज्जा सोऽङ्गमन्तिगतत्वतः । वायुर्ज्ञानात्तथायुष्ट्वान्नक्षत्रं च स्वतन्त्रतः । चन्द्रमाः परमानन्दात्त्रैविद्यो ज्ञानरूपतः । वयांसि

उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तंयन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतꣳ स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पतन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १४ ॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतꣳ स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाꣳश्च सुरूपाꣳश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १५ ॥

वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतꣳ स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ऋतून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १७ ॥

अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १८ ॥

लोम हिङ्कारस्त्वक्प्रस्तावो माꣳसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतꣳ स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विमूर्च्छति सर्वमायुरेति ज्योतिग्जीवति महा-

ध्ययनाच्चैव वीत्याकाशस्तथोच्यते । तत्रायनाद्वयः प्रोक्तो मरीचिमितरुक्त्वतः । सर्पस्सर्पणहेतुत्वाद्गन्धर्वो गोधरत्वतः । पिता स सृष्टिहेतुत्वात्सर्वं पूर्णगुणत्वतः । एतैर्नामभिरुद्दिष्टो भगवान्पुरुषोत्तम' इति च ॥ छ ॥

'यादृश्येवोन्नतिर्योग्या तस्याः सर्वात्मनाऽऽयतिः । सर्वभावस्तु विज्ञेयो न तु सर्वस्वरूपते'ति च । न च सर्वस्वरूपता पुरुषार्थः । नारकित्वादेरपि प्राप्तेः । न चार्थान्तरकल्पना युक्ता । प्रमाणाभावात् । 'असनान्मितिरूपत्वादस्मीत्युक्तः परो हरिः । तं सर्वइत्युपासीत पूर्णता सर्वता स्मृते'ति च । सर्वमस्मीत्युत्तमपुरुषत्वे तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्तीति ज्यायःपरशब्दौ व्यर्थौ । अन्यस्यैवाभावात् । अतस्ततोऽन्यदस्तीति सिद्धम् । अतस्ततोऽन्यत्परमज्याय एव नास्ति । ज्यायो लक्ष्मीर्विद्यते । परमज्यायस्तु भगवानेव ।

जीवैक्याङ्गीकारे यस्तद्वेदेति तच्छब्दोऽप्ययुक्तः । तदा स्वात्मानं वेदेत्येव स्यात् । न च प्रसिद्धभेदानुवादः । श्रुतिं विना तत्स्वरूपस्यैवासिद्धेस्तद्भेदस्यातिशयेनासिद्धिः । ऐक्य ईश्वरस्य स्वज्ञानमस्तीति न तद्रूपस्य जीवस्याज्ञानादिकं युज्यते । औपाधिकभेदाङ्गीकारेऽप्युपाधिरुभयोरैक्यादुभयोरप्यज्ञत्वं कुर्यात् । उपाधिनिमित्तदोषाश्चोभयोरपि स्युः । उपाधिसम्बन्धस्य समत्वात् । उपाधिसम्बन्धस्यास्मिन्नन्यथा तस्मिन्नन्यथेति विशेषार्थमयमसाविति भेदस्योपाधिं विना स्वत एवापेक्षितत्वात् । अतः स्वतो भिन्नस्यैवोपाधिना विशेषो भवति । 'यस्तु भिन्नः स्वतः खादिस्तस्य भेदो ह्यबुद्धिनाम् । उपाधिभिर्ज्ञाप्य एव न तु भेदं स्वयं सृजेत् । उपाधिरप्यभिन्नस्य भेदं साधयितुं क्वचित् । न क्षमः सिद्धभेदस्य ज्ञापकः स्यादबुद्धिनाम् । आकाशा

न्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा ॥ १९ ॥

अप्यतस्त्वेते अनन्ता अप्कणादिवदि'ति ब्रह्मतर्के। अतो न जीवेशाभेदः। 'न तु देवः स्वयं भूत्वा देवदेवं समर्चयेत्। समानव्यवहारो हि न पूज्यः पूजको भवेदि'ति परमसंहितायाम्। 'अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात्प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ'। 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि'। 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यति तद्वद'। 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतननामेको बहूनां यो विदधाति कामान्'। 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति'। 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः'। 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता। आधिपत्यमृते चैव भोगेन विषयेण च। आनन्दायीनृते मुक्तास्सर्वे ते ब्रह्मणस्समा'इत्यादेश्च। 'प्रद्युम्नादीनि रूपाणि त्रीणित्रीण्येव पञ्च च। ऋगादिस्थानभेदेन नित्याभिन्नानि चेशनादि'ति सामसंहितायाम्। दृष्टवस्तुनो मिथ्यात्वाङ्गीकारे च युक्त्यपेक्षा। न तु सत्यत्वे। 'दृष्टस्य सत्यतायां तु युक्तिर्वाऽयुक्तिरेव वा। भूषणं तस्य मिथ्यात्वे युक्त्यभावोऽतिदूषणम्। युक्तिश्च दोष एव स्याद्बलवन्मानवर्जिते'ति ब्रह्मतर्के। न च शून्यत्वमिथ्यात्वयोः कश्चिद्विशेषः। तत्प्रमाणाभावात्। अतः सत्य एव भेदः। न च कदाचित्कस्यापि नासीदस्ति भविष्यतीति बुध्यभावे व्यावहारिकसत्यमित्यत्रास्माकं विरोधः।

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतꣳ स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानाꣳ सलोकताꣳ सार्ष्टिताꣳ सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाꣳसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतꣳ स य एवमेतत्साम सर्वस्मि-

तद्भावे च न शून्याद्विशेषः। 'सत्यमेनमनुविश्वे मदन्ती'त्यादिश्रुतेश्च सत्यो भेदः। 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः। मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः। विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित्। उपदेशादयं वादोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यत'इत्यादिश्रुतेश्च। प्रपञ्चो भेदः यदि विद्येत भवेत उत्पद्येत तर्हि निवर्तेत। अतो न जीवेश्वरादिभेद उत्पद्यते। किन्तु नित्य एव। अतो मायया भगवत्प्रज्ञानेन मातं रतं च मात्रम्। भगवाञ्जानाति रमते चास्मिन्भेद इति। तच्च भगवद्रूपमद्वैतम् परमार्थो भगवांस्तद्रूपेणाद्वैतम्। यदद्वैतं नामोच्यते तत्परमार्थभगवदपेक्षयेत्यर्थः। स्वगतभेदो भगवति नास्तीत्युक्तम्। न च कल्पनामात्रो भेदः। यदि केनचित्कल्पितो विकल्पस्तथापि निवर्तेत। तस्मादुपदेशादयमेव वादः। केनापि तत्प्रसादेन विनाऽविज्ञातत्वादज्ञातो भगवांस्तद्गतो भेदो न विद्यत इति। 'जीवेश्वरगतो जीवेष्वथ जीवजडात्मनोः। जडेशयोर्जडेष्वेवं पञ्चभेदः प्रपञ्चकः। प्रकृष्टमोक्षहेतुत्वात्तज्ज्ञानं प्रेतिकथ्यते। प्रकृष्टपञ्चकत्वाद्वा प्रपञ्चोऽयं प्रकीर्तितः। यद्ययं सादिरेव स्यान्निवर्तेत कदाचन। न निवर्तते यतस्तेन नायं सादिर्भवेत्कचित्। मायेति विष्णुविज्ञानं तन्मितत्वाच्च न क्वचित्। भ्रान्तत्वमस्य यद्विष्णोर्नैव भ्रान्तिः कथञ्चन। रमते चात्र यद्विष्णुर्न हि भ्रान्तौ रमेद्धरिः। परमार्थे हरौ नैव भेदोऽस्ति जडजीववत्। यद्ययं कल्पितो भेदः कस्मान्नैव निवर्तते। तस्माद्भूतभविष्याख्यभवदाख्यपराभिधाः। तदन्ये चैक एवास्मिन्नोङ्काराख्ये जनार्दने। अज्ञातनामके तस्मिन्न भेदोऽस्ति कथञ्चने'ति ब्रह्मतर्के। विदिः कादाचित्कस्वरूपलाभ इति च धातुः।

न्प्रोतꣳ वेद सर्वꣳ ह भवति ॥ १ ॥ तदेषश्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति यस्तद्वेद स वेद सर्वꣳ सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतं ॥ २ ॥ २१ ॥

भिद्येतेतिवद्विद्येतेतिशब्दः। परमार्थत इति विश्वतश्चक्षुरितिवत्सप्तम्यर्थे। परमार्थे द्वैताभाव एवेत्यर्थः। परमार्थः परमात्माऽद्वैत इति प्रथमार्थो वा। न हि विद्यमानं निवर्तत इति नियमः। उत्पद्यमानं हि प्रायो निवर्तते। जीवेश्वरप्रकृत्यादिकं बहुलं हि विद्यमानं न निवर्तते। न च कल्पितो विकल्प इति पक्षे कल्पितो यदीति यदिशब्दो युज्यते। कल्पितत्वं चेच्छ्रुतेरभिप्रायः अविद्यमानोऽयं प्रपञ्चो विनिवर्तते कल्पितो विकल्पो विनिवर्तत इत्येव शब्दः स्यात्। न तु निवर्तेतेति। अतः सत्यतापरमिदं वाक्यं भेदस्य। 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्'। 'एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धय'इति निन्दनाच्च। 'विद्याऽत्मनि भिदाबोधः'। 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्ये'त्यादिभेदज्ञानस्य प्रशंसनाच्च। अतोऽसनान्मितत्वाच्चास्मीति भगवन्नामैवैतत् ॥ २१ ॥

सर्वदा समत्वात्साम भगवान्। तस्योद्गानप्रकारो विनर्दिवृषभस्वरवन्मेघनर्दनवद्वा। तदेव वृणे। सर्वोत्तमत्त्वात्। 'विष्णोः स्वरो वृषभवन्मेघनादवदेव वा। स्त्रीपशुस्वरवद्वह्नेर्गम्भीरोऽनुपमो विभोः। ब्रह्मणस्त्वथ सोमस्य साक्षाद्घण्टानिनादवत्। मृदुमेघस्वरो वायोरिन्द्रस्य स्तनयित्नुवत्। बृहस्पतेः क्रौञ्चवच्च वरुणस्य तु विस्वरः। एकस्य पादवर्षस्य स्वरो विष्णोरुदाहृतः। वायोर्विंशतिवर्षस्य ब्रह्मणस्तु तदन्तरे'ति च। 'गायेदेतैः स्वरैस्तस्माद्यथाशक्ति न विस्वरम्। अधिकारी सदौद्गात्रे मुख्यतः प्राण एव यत्। अतो मोक्षादिदाने स देवादीनां क्षमो भवेत्। अन्येषां स ददातीह मद्धृदिस्थ इति स्मृतिः। कार्या हि नान्यथा कुर्यादवमन्ताऽन्यथा भवेत्। देवानां मोक्षदानादौ न हि मानुष ईश्वरः। अतः प्राणो हृदिस्थो मे ददातीतिस्मृतिर्भवेत्। सङ्कल्पोक्त्यादिकर्ता च प्राण एव यतः सदा। आगायानीति युज्येत तस्मात्तस्मिन्हि मुख्यतः। आत्मेति भगवान्विष्णुः प्राणस्थः पुरुषोत्तमः तस्मा अन्नं ह्यर्थतस्तु प्राणस्थान्नभुजिर्भवेत्। प्राणस्याप्यमृतत्वं हि मुख्यमेव फलं यतः। देवान्तर्भावतो विष्णोर्नामृतत्वं क्व चादिमत्। इन्द्रे बलं ददानीति स्वरान्घोषबलात्मकान्। ब्रूयादग्रस्तानिरस्तानूष्मणः स्पर्शानपि। समस्तान्बलदानार्थमिन्द्रे चैव प्रजापतेः। विष्णोः स्वात्मानमेवाहमर्पये मृत्युवर्जितान्। मोक्षयोग्यान्करिष्यामीत्येवं स प्राण एव तु। कुर्यादन्यस्तु मत्स्थस्तु प्राण एवेदृशः क्षमः। करोतीति स्मरेन्नित्यं नान्यथा तु कथञ्चन। देवावमन्ता हि तमो यात्यसंशयतो यतः। अत इन्द्रं प्रजापाख्यं विष्णुं मृत्युं च सर्वदा। शरणं गतोऽहमिति च ध्यायेत्सर्वत्र सर्वदा। ऐश्वर्यादिन्द्रनामा तु वायुः स्वरपतिः सदा। ऊष्माधिपस्तु भगवान्विष्णुरेव प्रजापतिः। मृत्युनामा तु संहाराद्रुद्रः स्पर्शाधिपः स्मृतः। मानुषाणां तु शरणमितरेषां तु वायुतः। वायोस्तुबलदानाद्यं मोक्षदानादिकं हरेः। यस्माद्वायुपदे योग्या बहव-

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्त्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥ अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येन१ स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणंप्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिधक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥ सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति सर्व ऊष्माणोऽग्रस्तानिरस्ताविवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ २२ ॥

स्त्विन्द्रनामकाः । अत इन्द्रे ददानीति स्मृतिः प्राणस्य युज्यत' इति सामसंहितायाम् । 'सर्वोपद्रवकर्तॄणामसुराणां कुबुद्धिनाम् । उपालम्भे कृते युक्तं विष्णुस्त्वां प्रतिपेक्ष्यति । रुद्रस्त्वां धक्ष्यतीत्यादि नान्यथा तु कथञ्चने'ति च । मृत्योस्सकाशादात्मानं परिहराणीति । 'ब्रह्मा प्रजापतिश्चेति विष्णुरन्यं प्रबोधयन् । तथेन्द्रनामा वायुश्च परेषां बोधको यदे'ति च । बृंहयति प्रजाः पाति इदं रातीति व्युत्पत्तिभिः ॥ २२ ॥

सर्वधर्मैः पुण्यलोको ब्रह्मज्ञानाद्विमुच्यते । ॐकारो ब्रह्मणो नाम सर्ववागात्मकश्च सः । तद्व्याख्यात्वात्सर्ववाचां सर्ववागात्मता भवेत् । इदं तु प्रस्तुतत्वात्स सर्वं चाप्यर्थपूर्णतः । सर्वशब्दान्वितत्वाच्च न लिङ्गव्यत्ययो भवेत् । आधिक्यं चैव सर्वत्वं प्रस्तुतं तद्यथेति तदि'ति च । 'अकाराद्याः क्रमेणैव भूरादेः साररूपिणः । अस्मादयं सार इति ज्ञानमेवाभितापनम् । सम्प्रस्रावश्च तद्दृष्टिर्ब्रह्मणः परमस्य हि । नित्यज्ञानोऽपि भगवान् क्रीडयाचीकृपद्यदा । तदाभितापशब्दोऽयं वर्तते परमात्मनी'ति च । तपःशब्देनैव यतिधर्मश्चोक्तः । 'सर्वेषामाश्रमस्थानामज्ञानां पुण्यलोकता । अपरोक्षदृशां विष्णोरमृतत्वं न चान्यथे'ति च । 'यज्ञाध्ययनदानैस्तु गृही स्यात्सोमलोकगः । यतयस्तपसा सूर्यं चत्वारोऽपि विशेषतः । गच्छन्ति तपसैवर्षीन् वनस्था ब्रह्मचारिणः । नैष्ठिका वालखिल्यांश्च गुरुशुश्रूषयैव तु । यदि पश्यन्त्येत एव साक्षाद्देवं जनार्दनम् ।

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्त्सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि

अमृतत्वं तदा यान्ति नान्यथा तु कथञ्चने'ति च । न च संन्यासमात्रेणामृतत्वम् । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इति श्रुतेः । 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति भगवद्वचनम् । 'न रोधयति मां धर्मो न साङ्ख्यं योग उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणे'ति च । 'न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छती'ति च । 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ती'त्यादेर्गृहस्थादीनामपि ज्ञानिनां मोक्षः प्रतीयते । 'सर्ववर्णाश्रमाणां च ज्ञानान्मोक्षो विनिश्चितः । अन्त्यानां स्थावराणां वा तथापि यतिसत्तमः । ज्ञानद्वारो यतो न्यासो विशेषेण भविष्यती'ति च । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा'इति च ॥ ॥ २३ ॥

'वसुरुद्रादितेयेषु विश्वेषु स्थितमीश्वरम् । तन्नामानं हरिं मन्त्रैर्लोकद्वारादिभिः प्रभुम् । प्रार्थयित्वा दिवं त्वज्ञो ज्ञो मोक्षं प्राप्नुयात्तथा । यजमानो नान्यथा तु लोकोऽस्य प्राप्यते वरः । राजनं पृथिवीलोके राज्यमित्युच्यते बुधैः । विराज्यमन्तरिक्षे तु स्वाराज्यं स्वर्गगं भवेत् । एतेषु मोक्षोऽपि भवेन्मानुषाणां विशेषिणाम् । श्वेतद्वीपं तथा गत्वा दृष्ट्वा विष्णुं च ते ततः । अनुज्ञाताः प्रमोदन्ते

सन्तृण्णान्येवमेतेनोङ्कारेण सर्वा वाक्सन्तृण्णोङ्कार एवेदꣳ सर्वमोङ्कार एवेदꣳ सर्वम् ॥ २ ॥ २३ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातः सवनꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यानां विश्वेषां देवानां च तृतीयसवनं क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ १ ॥ पुरा प्रातरनुवाकस्योपकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवꣳ सामाभिगायति लोऽकद्वारमपावार्णू३३पश्येम त्वा वयꣳराआआआआ हुं आआआ३ज्या ३ यो ३आआआआइत्यथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्देष वै यजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै

निर्दुःखास्तु धरादिष्वि'ति च। 'यो देवानां नामधा एक एवे'तिश्रुतेश्च भगवत एव वस्वादिनामानि। 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्त'इति वचनाच्च भगवानेव प्रार्थ्यः। भगवत्स्वरूपस्य सम्यगपरिज्ञानाद्रागाच्च तेषामन्तवत्फलत्वम्। 'न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते'। 'गतागतं कामकामा लभन्त'इति वचनात्। 'सर्वोत्तमत्वस्याज्ञानाद्विष्णोरन्धन्तमो भवेत्। तद्द्वेषात्किमु वक्तव्यं ब्रह्मादिद्वेषतोऽपि वा। तारतम्यापरिज्ञानादनुत्थानं तमो भवेत्। अपराधकृतस्तेषां निरयं त्वेव गच्छति। पूजाया अकृतेस्तेषां न वर्णेषु जनिर्भवेत्। सम्यक्कर्माननुष्ठानात्स्वर्गं नैवोपगच्छति। अपरोक्षदृशेरौन्यान्मोक्षं नैवोपगच्छती'ति च। 'पूर्वपूर्वगुणैर्दोषानशक्ता उत्तरोत्तराः। स्थानद्वयोत्तरे शक्ता मोक्षो नानपरोक्षिणः। विरुद्धरागिणां नैव ह्यपरोक्षदृशिर्भवेत्। यावद्रागविनाशः स्याद्विरक्तो भक्तिसंयुतः। सर्वदैवाप्रमत्तश्च पश्येदेव हरिं

वसवः प्रातःसवनꣳ सम्प्रयच्छन्ति ॥ २ ॥ (२४) ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपकरणाज्जघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रꣳ सामाभिगायति लो३कद्वारमपावार्णू३३पश्येम त्वा वयं विरा आआआआ हुं आआआ३ज्या ३ यो ३ आआइत्यथ जुहोति नमो वायवेन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ सम्प्रयच्छन्ति (२५) पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यꣳ स वैश्वदेवꣳ सामाभिगायति लो३कद्वारमपावार्णू३३पश्येम त्वा वयꣳ स्वारा आआआआ हुं आआआ ज्या ३ यो ३ आआ इत्यादित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारमपाऽऽवाऽऽवार्णू पश्येम त्वा वयꣳ साम्रा आआआआ हुं आआआ ज्या ३ यो ३ आआ इत्यथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय विन्दतैष वै यजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मा आदित्याश्च विश्वे च

परम्। अविस्मृतिस्सदा विष्णोरन्यथाज्ञानवर्जनम्। शास्त्राभ्यासः सदोद्योगाच्छ्रवणाच्च विचारतः। निषिद्धकर्मणां त्यागः स्वधर्मस्य कृतिः सदा। अप्रमाद इति प्रोक्तः शास्त्रं वेदास्तु पञ्च च। भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा। पुराणं भागवतं चैव पञ्चमो वेद उच्यत' इति च। 'त्रिलोकप्राप्तिपरिघास्त्रयः सन्ति सनातनाः। तेषामग्न्यादिगो विष्णुरपहन्ता स्मृतो भवेत्। मृतः सन्सुखभोगाय यत्र गच्छति तत्र ह। एकैकः परिघोऽग्रे स्याद्धते तस्मिंस्तु विष्णुना। यजमानः पृथिव्यादिलोकान्भोगाय याति ही'ति च। 'यस्त्राति यज्ञमातारं यज्ञमात्रा हरिस्तु सः। तमेवं वेत्ति यो भक्तो याति स्वर्मुक्तिमेव चे'ति च ॥ २४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हरिः ॐ ॥ 'य आदित्यगतो विष्णुः स एव मधुनामकः। मदधिर्मध्विति प्रोक्तो मदः सुखमिहोच्यते। अ इत्याधिक्यमुद्दिष्टं मज्ज्ञानततिरुच्यते। तद्वत्ता ततिरुद्दिष्टा तेनानुभव ईरितः। अधिकोऽनुभवो यस्य सर्वस्मादीप्सितादपि। सोऽयं मद इति प्रोक्तः सर्वं हि सुखसाधनम्। तत्पूर्णो मधुनामा स्यात्तृतीयोऽतिशयार्थकः। देवानामुपजीव्यत्वात्स देवमधुनामकः। आदित्वादाततत्वाच्च ज्ञानरूपत्वतस्तथा। आदित्य इति सम्प्रोक्तः प्रसिद्धमधुवच्च सः। तिरोवंशादिसंयुक्तो द्युनाम्नी च द्युसंस्थिता। प्रकाशादिगुणैः श्रीस्तु वायोराश्रय-

---

देवास्तृतीयसवनꣳ सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ २४ ॥ (२६) ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवंशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं

रूपतः । तिरोवंश इतिप्रोक्ता मध्वपूपस्तु मारुतः । तस्मिन्सन्निहितो विष्णुर्विशेषेण यतः सदा । सोऽन्तरिक्षमितिप्रोक्तः स्वान्तस्सम्यग्घरीक्षणात् । अन्तरिक्षस्थितश्चासौ वस्वाद्या मधुकारिणः । तत्पुत्रास्तु मरीच्याद्यास्सूर्यरश्मिषु संस्थिताः । तिर्यक्स्थित्वा वशे कुर्याद्यस्माद्देवी रमा हरिम् । भक्त्यैवातस्तिरोवंशस्तिर्यक्त्वं प्रणतिः स्मृता। तिर्यक्स्थित्वा स्वसंस्थं तु वशीकुर्याद्यतस्ततः । वंशस्तिरश्चीनोऽन्योऽपि यस्मिन्नाप्यमुपस्थितम् । सोऽपूप आप्यो भगवान्मध्वाज्यादिप्रसिद्धगम् । प्राच्यरश्मिषु संस्थस्तु रतिशंमानरूपतः । प्राच्यरश्मिरिति प्रोक्तो वासुदेवाभिधो हरिः । एतद्विना नालमिति नाडीत्यंश उदाहृतः । स्वरूपांशैर्विना प्राप्तुं नालं हि प्रापितांशिनम् । ऋग्वेदमानिनश्चैव वह्न्याद्या वसवस्त्वृचः । अर्च्यत्वात्प्रथमं चैव विशेषाद्यज्ञदेवताः । इन्द्राद्या यजुरुद्दिष्टा रुद्रा इन्द्रसखा यतः । इन्द्रशब्दोदितो वायुः स याज्यः सोमभुक्पुरः । स हि शंकरपूर्वाणां रुद्राणां मुख्य एव च । सामनामान आदित्या मासशः समभोगतः । इन्द्रो वरुण उद्दिष्टो यज्ञेषु व्रियते यतः । आदित्यानामधिपतिः स हि विष्णुनियोजितः । विष्णुस्तूपास्यरूपत्वान्नोपासकगणे युतः । इतिहासपुराणानां सोमाद्या अभिमानिनः । अथर्वाङ्गिरसां चैवाप्यथर्वाङ्गिरनामकाः । अधरं वर्तयेयुस्ते वृष्टिमङ्गरसास्तथा । मनस्त्वात्प्राणरूपत्वादथर्वाङ्गिरसस्ततः । गुह्यादेशा ब्रह्मपदे ये योग्या ब्रह्मणा सह । सर्वगुह्योपदेष्टारः सर्वेषां

वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितꣳ रूपम् ॥ ४ ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूꣳष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि यजूꣳष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लꣳ रूपम् ॥ ३ ॥ २ ॥

गुरवो हि ते । ब्रह्मेति सर्ववेदानां नामानन्तत्त्वतः स्मृतम् । ऋग्वेदादींस्तु ते देवा अग्न्याद्याः संव्यचारयन् । मधु ब्रह्मव्यक्तिकृत्त्वात्ते वै मधुकृतः स्मृताः । ज्ञानपोषकरत्वात्तु वेदाः पुष्पाभिधाः स्मृताः । अन्यत्र मधुकृत्पोषान्नित्यत्वादमृताश्च ताः । वेदवाचः सुरैः पेया भोग्यत्वादाप ईरिताः । वेदपानं विचारश्च श्रवणं पाठ एव च । देवैर्विचारितेभ्यश्च वेदेभ्यो व्यक्ततां गतः । ज्ञानानन्दस्वरूपत्वाद्यशस्तेजस्वरूपकः । इन्द्रियं परमैश्वर्याद्वीर्यरूपश्च सर्वदा । सर्वानुग्रहशक्तित्वादन्नाद्यो बलरूपतः । रसनामा च भगवान्संस्थितः सूर्यमण्डले । व्यक्षरद्धर्ममोक्षादीन्देवानां भगवान्हरिः । ऋक्प्रोक्तो लोहिताकारो वासुदेवः परः पुमान् । स एव सूर्यलौहित्ये प्राच्यरश्मिषु संस्थितः । सङ्कर्षणः शुक्लवर्णो यजुर्वेदोदितः प्रभुः । शुक्लवर्णे च सूर्यस्य दक्षरश्मिषु संस्थितः । प्रद्युम्नः श्यामवर्णस्तु सामवेदोदितः प्रभुः । प्रत्यग्रश्मिषु सूर्यस्य श्यामवर्णेऽपि च

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि सामान्येतꣳ सामवेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णꣳ रूपम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णꣳ रूपम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानाꣳ रसा वेदा

स्थितः । अनिरुद्धः सुनीलश्च इतिहासपुराणयोः । अथर्ववेदे चोक्तस्स-न्नुदग्रश्मिषु संस्थितः । सुकृष्णो सूर्यरूपे च मध्ये नारायणः प्रभुः । ऊर्ध्वरश्मिषु संस्थश्च प्रोद्यदादित्यसप्रभः । महामरीचिपुञ्जेन चलती-वाचलोऽपि सन् । स वाच्यः सर्ववेदानामेवं पञ्चात्मको हरिः । वेदानां सारभूतोऽसौ वेदानां नित्यताप्रदः । अतोऽमृतानाममृतो रसानां रस एव चे'ति सामसंहितायाम् ।

न चाचेतनमात्रमुपासितं पुरुषार्थप्रदानशक्तम् । 'ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयादि'ति वाक्यशेषाच्चैतदवगम्यते 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेदे'ति च । कथं चाचेतनोपासनं ब्रह्मादिपदप्रदं भवति ? । 'न वै तत्र न विम्लोचो नोदियाय कदाचन। सकृद्दिव हैवास्मै भवती'त्यादि च मुक्त-स्यैव मुख्यतो युज्यते । यशस्तेज इन्द्रियवीर्यान्नाद्यरसत्वं च भगवन्तं विना कस्य मुख्यतो युज्यते ? । 'तस्य नाम महद्यशः' । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान (वैराग्ययो) विज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' । 'रसो वै सः' । 'सुखात्मकं षड्गुणविग्रहं परं हृदि स्थितं ब्रह्म निरञ्जनं स्वरुक् । ऐश्वर्यवैराग्ययशोविबोधवीर्यश्रिया पूर्णमहं प्रपद्ये' । 'अहं तत्तेजोरश्मीन्नारायणं पुरुषमि'त्यादेश्च । 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायण'इति च । 'न चाचेतनस्यैश्वर्यादि-रूपत्वं युज्यते । ज्ञानात्मको भगवानैश्वर्यात्मको भगवान् शक्त्यात्मको भगवानि'ति च श्रुतिः । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि'ति सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं भगवत उक्तं भगवता । 'स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूति'रिति च । 'सर्वे वेदा यत्पद-मामनन्ति' । 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव' । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।

हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृता-स्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

आदावन्त्ये च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते' । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती'त्यादेश्च । उपनिषत्स्वाच्च विशेषतो न यत्किञ्चिदुच्यत इति वक्तुं युक्तम् । 'विष्णुरुक्तः सर्व-वेदैर्मन्त्रैरपि विशेषतः । आरण्यके विशेषेण नैवान्यत्किञ्चिदुच्यते । कर्मार्थं च ब्राह्मणं स्यादमुख्यार्थविवक्षया । मुख्यतो विष्णुरेवैको ब्राह्मणेष्वपि कथ्यते । आरण्यकेष्वृते विष्णुं नैवान्यत्किञ्चिदुच्यते । अत्रात्मा तूच्यते विष्णोस्तद्विशिष्टत्ववित्तये । कुत्रचित्तदुपास्तिश्च तस्या-ध्यर्धतनुत्वतः । तस्मिन्विष्णोरुपास्त्यर्थं नान्यथा किञ्चिदुच्यत'इति ब्रह्माण्डे । 'यस्यां न मे पावनमङ्ग कर्म स्थित्युद्भवत्राणनिरोधमस्य । लीलावतारैरधितकर्म वा स्याद्वन्ध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः । वित्तं स्वतीर्थीकृतमङ्ग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी । यन्न व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादाः शृण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथा मतिघ्नीः । यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तवीर्यास्तांस्तान्क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु हन्ते'त्यादि भगवद्वचनाच्च । 'सर्वासु शाखास्वारणमावर्तयेदारणमावर्तये-दुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तये'दित्युपनिषदभ्यासस्य सतात्पर्यं विहि-तत्वादभगवद्विषयस्य निन्दितत्वाच्च नोपनिषत्स्वन्यदुच्यते । 'अभ्यसे-दधियज्ञं चाप्यधिदैवं विशेषतः । अध्यात्मं तु विशेषेण यस्माद्विष्णु-भिपूदित'इति स्कान्दे । 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह्य इत्यहम् । इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चने'त्यादेश्च भगव-दुपासना एव सर्वत्रोक्ताः ॥ ५ ॥

'प्रथमामृतस्य द्रष्टारो वसवस्त्वग्निपूर्वकाः । यावत्पश्यन्ति तं विष्णुं तावत्ते नान्यभोगिनः । एतदेव विशन्त्यद्धा मोक्षे ते तत

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-संविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको

एव च । स्वेच्छयैव समुद्यन्ति मुक्ताः सन्तो बहिस्तथा । एवं द्वितीयरूपं तु शिवाद्या वायुसंस्थिताः । वायोर्हिरण्यगर्भत्वात्पदद्वयमुदाहृतम् । रुद्राणामाश्रयत्वं च साध्यानामपि सर्वशः । अतो यजुर्विचारश्च सर्ववेदात्मनस्तथा । वायोरेव विचारः स्याद्ब्रह्मणोऽपि विशेषतः । उभयाश्रयः स मोक्षेऽपि वायुरेव हि सर्वदा । द्रष्टारोऽथ तृतीयस्य शक्रमुख्यादितेः सुताः । चतुर्थस्य तु सोमाद्या मरुतः पञ्चमस्य च । ऋजवो ब्रह्ममुख्या हि सुपर्णः शेष एव च । सरस्वती सुपर्णी च वारुणी साध्यनामकाः । अन्योन्यमुखता मुक्तौ ब्रह्मणां समता तथा । वाक्शेषादेर्मुखं ब्रह्मा मुक्तावपि विशेषतः । द्रष्टोभयस्यापि शिवो द्वितीयस्यान्तगस्य च । मोक्षे त्वन्यत्र चैकस्य परतः शेषभावतः । ये चैतत्पदयोग्यास्स्युर्देवाः पञ्च महागणाः । तेषामपि

भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥

पदोपासा निच्छिद्रा मधुनामके । तदा वस्वादितां प्राप्य मुक्तिमेष्यन्त्यसंशयम् । उदेत्यास्तमयं यावद्याति भानुस्तु पर्वते । उदयास्ताद्रिमध्यस्य वसवः पतयः स्मृताः । ततश्चास्तमयाद्यावदर्धरात्रं दिवाकरः । दक्षिणादुत्तरं याति किञ्चित्पूर्वसमन्वितम् । तद्देशकालयोरीशा रुद्रा वायुपुरःसराः । वसुभोज्यादर्धकालमर्धदेशस्तथैव च । रुद्रभोज्योऽर्धरात्रात्तु याम आदित्यदैवतः । पश्चिमात्पूर्वमार्गस्तु रौद्रादर्धः प्रकीर्तितः । ततः परोऽर्धयामस्तु सौम्याद्दक्षिणमार्गकः । मारुतः काल उद्दिष्ट आदित्यार्धश्च देशतः । पश्चात्पश्चादुदेत्येव पूर्वतोऽस्तमुपैति च । ततस्तदर्धकालेन श्चोत्तरादुदितस्तथा । अस्तं दक्षिणतो याति स कालो मारुतः स्मृतः । उदेत्यैन्द्रपुरे चोर्ध्वमर्वागुदयपर्वते । अस्तमेति तदर्धेन ब्रह्मा तस्य पतिः स्मृतः । एकत्रिंशत्तु घटिकाः साधिका वसुदैवताः । तदर्धा रुद्रदैवत्यास्तत आदित्यदैवताः । तदर्धा मारुता ब्राह्मास्तदर्धा देशतस्तथे'ति च । रौद्रो

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ९ ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वं उदेताऽर्वाङस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

द्विगुणीभूतो वसुकालो यावांस्तावान्भवतीति द्विस्तावत् अर्ध इत्यर्थः। ब्राह्मे मुहूर्त इत्युषःकालस्य प्रसिद्धेश्च। रौद्रः काल इति पूर्वरात्रस्य प्रसिद्धेः सार्धरात्रस्य सौम्यः काल इत्यपररात्रस्य। सौम्यकालत्वाच्च तस्मिन्काले शीतमुत्पद्यते। मारुतकालत्वाद्वायुश्च वाति। आग्नेय-कालत्वादेवाह्नि सैकघटिकं होमकर्माणि विशेषतः प्रवर्तन्ते। 'अहः सर्वं वसूनां तु परेषां रात्रिरेव च। प्रदत्ता विष्णुना पूर्वं नाल-मित्यब्रुवन्परे। पुनर्विशेषतो दत्तं रुद्राणां मरुतां तथा। माध्यन्दिनं तृतीयं चाप्यादित्यानां प्रदत्तवान्। विश्वेषामपि देवानां सामान्या-द्वसुनामहरि'ति च। सर्वस्याधिपतिर्ब्रह्मा रुद्राद्यास्तु द्वयोर्द्वयोः। वसवस्त्वह्न एवेशाः सामान्यान्न विशेषत'इति च। माध्यन्दिने तृतीये च रुद्रादे राज्यमिष्यते। तद्भृत्यत्वाद्वसूनां तु प्रातः काले विशेषतः। तत्रापि वाय्वधीनत्वमग्न्यादीनां प्रकीर्तितम्। एवं पृथिव्या रुद्राणा-मन्तरिक्षं प्रकीर्तितम्। मरुतां च द्विलोकेशा आदित्याः परिकीर्तिताः। सर्वेषामधिपो ब्रह्मा युवाधीशस्तु मारुतः। त्रिलोकाधिपतिश्चेन्द्रस्तेषा-मप्यधिपो हरिरि'ति च। स्वाराज्यं भोगः स्वरञ्जनात्। न त्विन्द्राद्यमो द्विगुणकालं तिष्ठति तस्माद्वरुणस्तस्मात्सोम इत्यत्र किञ्चिन्मानम्। न च सोमाद्विगुणमेव ब्रह्मा तिष्ठति। द्विपरार्धं हि तस्य कालः। इन्द्रादयो हि मन्वन्तरमात्रं तिष्ठन्ति। न च वसूनां पूर्वोपदेशो रुद्राणां दक्षिण आदित्यानां पश्चिमो मरुतामुत्तर एव। नान्यत्रेत्यत्र प्रमाणमस्ति। तत्पक्षे रुद्रैः सह इन्द्रस्य दक्षिणत्व-प्राप्तेश्च। न चेन्द्रशब्देन वायुस्तैर्गृहीतः। अत इन्द्रादेवेन्द्रस्य द्विगुण-कालत्वमिति विरोधः। इन्द्रादिपुरीणामुद्वासत्वेनैवमङ्गीकारे तत्षोडश-गुणत्वादूर्ध्वोदयस्यैकेन्द्रात्परतोऽनिन्द्रत्वमेव स्यात्। अथ तं त ऊर्ध्व उदेत्येति तत्पक्षे पश्चादप्यादित्यभावात्कल्पान्तलयो न स्यादित्याद्यनन्त-दोषदुष्टत्वेऽपि ग्रन्थाल्पत्वायैवोपरम्यते ॥ छ ॥

'वस्वादीनां तु सर्वेषां सर्वदिक्षुपुराण्यपि। सन्त्येवमपि धीवृत्त्यै प्रत्येकं दिक्षु कथ्यत'इति च। ऐन्द्या उद्वासे रुद्राणामेवोदयाभाव इति च दोषः। अतो यत्किञ्चिदेतत्। 'उदेति पूर्वतः सूर्यो निम्लोचति च पश्चिमे। एवं नियम उद्दिष्टो ब्रह्मणा विष्णुचोदनात्। द्विगुणं द्विगुणं कालमुदित्वा दक्षिणादिषु। मध्ये व्यवस्थितिः पश्चा-द्ब्रह्माणं याचिता पुरा। हिरण्यकेन सूर्यस्य हिरण्याक्षेण वै पुनः। तदासुराणां देवत्वं ब्रह्मा तत्पददौ तयोः। तच्छ्रुत्वेन्द्रादिभिः प्रोक्तः कथं प्रादा वराविमौ। देवता हि विनश्येयुरेवं दत्ते वरे त्वया। इत्युक्तो देवतैः प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः। न मया स वरो दत्तो दैतेयानां सुराः क्वचित्। येन युष्मद्विनाशः स्यात्ततो व्येतु च वो भयम्। दक्षिणाद्युदयो यस्तु स हि दैनन्दिनो मया। अभिप्रेतो नैव चायं कालान्तरगतः क्वचित्। अर्धनाड्युत्तरा नाडीः सकाष्ठा नित्यशो रविः। पश्चादशोत्तरां गच्छेत्पूर्वं रात्रे तु दक्षिणात्। तदर्धं पश्चिमात्पूर्वं तदर्धं चोत्तरादपि। दक्षिणां च तदर्धं स ऊर्ध्वादर्वाक्च गच्छति। दक्षिणाद्युदयस्त्वेष न तु कालान्तरे क्वचित्। यदोत्तरस्मात् द्विगुणः पूर्वो भवति वै सुराः। तदापि द्विगुणत्वं स्यात्तन्मयात्र विवक्षितम्। अहःसाम्येऽपि क्रमश आतपस्याल्पकालतः। गिर्यावृत्तेः क्षिप्रमन्येषूदयास्तमयाविव। कालान्तरे भाविनं तु दक्षिणाद्युदयं पुनः। अपेक्ष्यैव वरो दत्तो द्वितीयो देवता मया। समयश्च कृतो नित्यो मया सूर्यस्य चानघाः। पूर्वस्मादुदयो नित्यः पश्चिमेऽस्तमय-स्तथा। नियमो नान्यथाऽयं स्यात्कदाचित्केनचित्क्वचित्। तस्मान्न वो भयं क्वापि प्रोक्ता इत्थं सुरास्तदा। विशोका अभवन्सर्वे ययुः स्वं निवेशनमि'ति च। एतदेव मोक्षधर्मेषु बलिवासवसंवाद उक्तम्। देवान्प्रति ब्रह्मणो वचनं रहस्यत्वादविज्ञाय बलिना दक्षिणा-ह्युदय उक्तः। इन्द्रेण तु ब्रह्मवचनं जानता दक्षिणाद्युदयो नास्ती-

त्युक्तम् । 'दैतेययोर्वरं ज्ञात्वा त्वविज्ञाय सुरान्प्रति । ब्रह्मणोक्तं हि
बलिना वासवं प्रत्युदीरितम् । दक्षिणाद्युदयान्ते तु त्वां जेष्यामि
पुरन्दर । इत्युक्तस्तमुवाचेन्द्रो न कदाचन तद्भवेत् । ब्रह्मणा नियमो
यस्मात्कृतः प्रागुदयो रवेः । इत्युक्त्वा तु जगामेन्द्रो दिवमैरावत
स्थित'इति च ॥ १० ॥

'अथ सूर्यस्थितो विष्णुरादित्यस्त्वादिमूलतः । आदानाद्वापि
देवानामूर्ध्वं गच्छति मण्डलात् । प्राप्य वैकुण्ठलोकं च नोदेत्यस्तं न
चैति सः । एकलः प्रलये स्थाता देवता नात्र संशयः । तेन सत्येन
न व्यृद्धिमाप्नुयां ब्रह्मणा क्वचित् । इत्युवाच पुरा ब्रह्मा देवेभ्यः स
चतुर्मुखः । एतां विद्यां तु यो वेद नित्यमस्य दिवा भवेत् ।
वैकुण्ठधामसंस्थस्य मुक्तस्यानुदयास्तकम् । तदेतद्भगवान्विष्णुः प्रादा
ज्ज्ञानं विरिञ्चये । विरिञ्चिर्मनवे प्राह प्रजाभ्यो मनुरेव च । पूरयित्वा
तु पृथिवीं रत्नैः सप्तसमुद्रिणीम् । दत्वाऽपि गुरवे नैव पूर्यते गुरु
दक्षिणा । देवास्तूपासनायोग्या एकैकस्यामृतस्य हि । सर्वस्योपासने
ब्रह्मा तदन्ये ज्ञानमात्रके । उपासने नैव योग्यास्तद्योग्या हि सुरा
यत'इति देवश्रुतौ । ब्रह्मणा परेण मा विराधिषि । भगवत्प्रसादाद
वृद्धिं न प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता
तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र न निम्लोचो नोदियाय कदाचन
देवास्तेनाह१ सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा अस्मा
उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं
वेद ॥ ३ ॥ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य
स्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं
वा व तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वाऽन्तेवासिने ॥५॥
नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां
दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ ११ ॥

यदिदं किञ्च भूतं प्रभूतं परिपूर्णं तत्सर्वं गायत्री भगवानेव ।
भू बहाविति धातोः । बहुः पूर्णतायामिति च । 'यदिदं परितः
पूर्णं मत्स्यकूर्मादिरूपकम् । तदिदं भगवान्विष्णुस्सर्वान्तःस्थित एव
च । तन्निःसृतत्वाद्वेदानां गायकत्वाति चाखिलम् । अतो गायत्रि-
नामासौ वासुदेवः परः पुमान् । भूमा भूतमितिप्रोक्तः पूर्णत्वा-
त्पुरुषोत्तमः । अनन्यापेक्षमुद्रिक्तं सर्वस्य विनियामकम् । यद्यत्तत्त-
द्विष्णुरेव नान्यदेतादृशं क्वचित् । स एव भगवान्विष्णुर्वाङ्नामा वाचि
संस्थितः । वचनाद्धयशीर्षाख्यो गायत्र्यां च स आस्थितः । स एव
पृथिवीनामा पृथिव्यामपि संस्थितः । विष्णौ हि पृथिवीसंस्थे
जगत्सर्वं प्रतिष्ठितम् । नातिशेते च तं कश्चित्स हि सर्वाधिको हरिः ।
पृथुत्वात्पृथिवीनामा स एवान्तःशरीरगः । शरित्वादीरणाच्चैव शरीरं
भगवानजः । पुरुषो जीव उद्दिष्टस्तस्मिन्नेव स्थितो विभुः । योऽसौ
जीवे स्थितो विष्णुः शरीरमितिनामकः । शंत्वाच्च रतिरूपत्वादीरणाच्च
स एव तु । जीवचैतन्यरूपस्य हृदयेऽपि व्यवस्थितः । अयनाद्धृदि
विष्णुः स हृदयं कीर्तितो बुधैः । गायत्र्यां संस्थितो विष्णुः स्त्रीरूपः
सूर्यसप्रभः । द्वितीयश्चैव मत्स्यादिर्भूतनामावतारगः । तृतीयो वाचि
संस्थश्च स्त्रीरूपो हयशीर्षकः । चतुर्थः पृथिवीसंस्थः स्त्रीरूपः पीत-
वर्णकः । जीवस्थान्तर्गतो व्याप्य शरीरमितिनामकः । पञ्चम-
स्तद्धृदिस्थश्च षष्ठो हृदयनामकः । गायत्रीनामको विष्णुरेवं षड्विध
उच्यते । त्रिभिः स्वरूपपादैश्च भिन्नेनैकेन चैव हि । गायत्रीनामको
विष्णुश्चतुष्पात्संप्रकीर्तितः । भिन्नपादः सर्वजीवास्तस्य सादृश्यमात्रतः ।
स्वरूपपादा विष्णोस्तु त्रयो हि दिवि संस्थिताः । नारायणो वासुदेवो
वैकुण्ठ इति ते त्रयः । अनन्तशयनं चैव तथानन्तासनं हरेः ।

गायत्री वा इद१ सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री वाग्वा इद१
सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्रीयं वाव सा

बहुलक्ष्मोच्छ्रिते नित्ये विमाने संस्थितं यतः । चित्प्रकृत्यात्मनि ततो दिवीति कथितं श्रुतौ । लोकत्रयविवक्षायां परतो लक्ष्ययोजनात् । सर्वं द्यौरिति विज्ञेयं ततस्ते दिविसंस्थिताः । दिवः परश्च भगवान्-सप्तलोकविवक्षया । परं ब्रह्मेति भगवान्सर्वगः संप्रकीर्तितः । स एव जीवस्य बहिर्हृदयाकाश आस्थितः । योऽयं हृदयगः सोऽथ जीवान्त-र्व्याप्य संस्थितः । व्याप्तो जीवान्तरे योऽसौ स जीवहृदि संस्थितः । एवं चापि चतुष्पात्त्वं वासुदेवस्य कीर्तितम् । स एव पूर्णो भगवान-प्रवर्त्यस्तथाखिलैः । अन्यैः प्रवर्त्यते योऽसौ स प्रवर्तीति गीयते । अप्रवर्त्यो हरिर्नित्यः स्वतन्त्रत्वात्सदैव च । अस्य प्रवृत्तिर्नास्तीति सोऽप्रवर्तीति कीर्तितः । पूर्णास्वतन्त्रा श्रीश्चास्य वेत्तुर्भवति शाश्वती । साक्षाद्वायत्र्युपासायां योग्य एकश्चतुर्मुखः । तस्मादनन्यतन्त्रास्य श्री-र्भवेन्नान्यथा क्वचित् । विष्णुतन्त्रत्वमस्य स्यात्परेषां तस्य तन्त्रता । यथाक्रमेण तन्त्रत्वं योग्यताक्रमतो भवेदि'ति च सत्तत्त्वे । ब्रह्म शब्दाच्च भगवानित्यवसीयते । पूर्णाप्रवृत्तित्वं च तस्मिन्नेव मुख्यम् । तावानस्य महिमेति मन्त्राच्च । पादोऽस्य विश्वा भूतानीति जीवानां चतुष्पादान्तर्भावात् । भूतं यदिदं किञ्चेति षड्विधान्तर्भूतं भूत-मत्स्याद्यवताररूपमेव । 'द्वाविंशेष्ववतारेषु जीवोऽप्युक्तो यथा पृथुः । तथा पादेषु चतुर्षु सान्निध्याज्जीव ईरितः । यथा कालः पुमान्व्यक्तं प्रकृतिश्च परस्य तु । विष्णो रूपाणि गण्यन्ते पररूपेण वै सह । एवं भूतानि गण्यन्ते भिन्नान्यपि पदैः सह । मूर्तामूर्ते यथा रूपे ब्रह्मणस्तु तथैव च । भिन्नान्यपि तु भूतानि पदानि स्वपदैः सहे'ति प्राथम्ये । 'सुदर्शनाख्यं स्वास्त्रं तु प्रायुङ्क्त दयितं त्रिपादि'ति श्रीभागवते प्रयोगाच्च न जीवो भगवत्स्वरूपम् । 'सुवर्चला यथा सूर्यपत्न्यंशःसमुदाहृता । एवं जीवा भगवतो वस्तुभेदेऽपि सर्वदे'ति च ॥ १२ ॥

येयं पृथिव्यस्याᳲ हीदᳲ सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयन्ते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीर्यन्ते ॥ ३ ॥ (तद्व एत) यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाᳲश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥६॥ यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥७॥ अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशो यो वै सोऽन्तर्हृदय आकाशस्त-देतत्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णामप्रवर्तिनीᳲ श्रियं लभेत य एवं वेद ॥ ९ ॥ १२ ॥

'प्राणाभिमानी चक्षुश्च सूर्य एव ह्युदाहृतः । तेजोऽन्नाद्यभिमानी च प्राग्द्वाराधिपतिर्हरेः । दक्षिणाधिपतिस्सोमो व्यानः श्रोत्राभि-मानवान् । यशोलावण्यरूपश्च पश्चिमद्वारपस्तथा । वागपानात्मको वह्निर्ब्रह्मतेजोऽन्नदेवता । उत्तरद्वारपस्त्विन्द्रः समानमन आत्मकः । कीर्त्यैश्वर्यात्मको नित्यमूर्ध्वद्वारप एव च । प्रधानवायुराकाशः सर्वज्ञादुन्नतेस्तथा । उदान ऊर्जितत्वात्स ओजः पूर्णत्वतो महः । परस्य ब्रह्मणस्त्वेते पुरुषाः पञ्च कीर्तिताः । द्वारपा हृदये चैव विष्णु-लोके च सर्वदा । आन्तरद्वारपा ह्येते जयाद्या बाह्यतः स्मृताः ।

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेत-द्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥३॥ अथ योऽस्योदङ् सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चे-

एवमेतानुपास्यैव तद्गुणांशांशभाग्भवेत् । विष्णुलोकं तथा गच्छेद्भवेदपि सुसन्ततिः । योऽसौ वैकुण्ठगो विष्णुः सप्तलोकोपरिस्थितः । स एव सर्वलोकेषु विश्वतो ब्रह्मणस्तथा । उच्चेषूत्तमलोकेषु तथा प्रत्यवरेषु च । पुरुषेषु च सर्वेषु स एकः संव्यवस्थितः । प्राणसंस्थस्स वै विष्णुः प्राणोऽग्नौ संव्यवस्थितः । स्पर्शेन दृश्यते चाग्निस्तद्दृष्टिरिव सा ततः । स प्राणः स्तौति तं विष्णुं सा स्तुतिः श्रूयते सदा । कर्णौ पिधाय तद्विद्वान् दिव्यचक्षुः सुकीर्तिमान् । मुक्तो भूत्वा भवेद्यस्मादुपासीतैव सन्ततमि'ति सत्तत्त्वे । दिक्षु यानाद्यशो व्याप्तं कीर्तिः प्रत्यक्षतःस्तुतिरि'ति शब्दनिर्णये । सर्वतः पृष्ठेषु सर्वत उच्चेषु वैकुण्ठक्षीरसागरानन्तासनादिषु विश्वतो ब्रह्मणोऽप्युच्चेषु तत उत्तमो नास्तीत्यनुत्तमाः सर्वतः स्वयमुत्तमाः । 'पृथिवीस्थेषु सर्वोच्चो लोकोऽनन्तासनात्मकः । अन्तरिक्षात्मकेभ्यश्च श्वेतद्वीपे स्थितो हरिः । द्यात्मकेभ्यश्च सर्वेभ्यो वैकुण्ठश्चोच्च उच्यते । पृथिव्यां द्यौर्महामेरुराकाशे सूर्यमण्डलम् । दिवीन्द्रसदनं चैव तत्परे तु दिवः परे । पृथिव्यां ब्रह्मणो मेरौ जयन्तं त्वन्तरिक्षगम् । तृतीयं सत्यलोकं च सदनं त्रिविधं स्मृतम् । तेभ्योऽनन्तासनाद्या यत्परतो विश्वतः पर'

त्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अस्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः ॥ ७ ॥ यत्रैतदस्मिञ्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ १३ ॥

इति सत्तत्त्वे । 'निनदः समुद्रघोषः स्यान्नदथुर्मेघसम्भव'इति च । 'चक्षुष्यश्चक्षुषि ब्रह्मण्येष यातीत्युपासक'इति च ॥ १३ ॥

'इदं ब्रह्मातिसामीप्यात्सर्वं पूर्णगुणत्वतः । तच्च ब्रह्मजलान्साक्षाद्योऽसौ विष्णुर्जलेऽनिति । आनीदवातमिति यं वेदवागवदत्स्फुटम् । अप्रकेते तु सलिले ब्रह्म नारायणोऽपि सः । इति शान्त उपासीत यस्माज्ज्ञानमयः पुमान् । क्रतुस्तु निश्चितं ज्ञानं तद्वशः पुरुषो मृतौ । तस्माद्विनिश्चितं ज्ञानं कुर्याद्विष्णौ महागुणे । महाज्ञानात्मकत्वात्तु प्रोक्तो विष्णुर्मनोमयः । यस्माद्बलशरीरोऽसावतः प्राणशरीरकः । आसमन्तात्प्रकाशात्स आकाशात्मा प्रकीर्तितः । सर्वगन्धादिरूपश्च भोक्ता चैषां सदैव हि । इति निश्चयकृद्याति तमेव पुरुषोत्तममि'ति सद्गुणे । एकत्र सर्वगन्धादिना चिदानन्दात्मकसर्वगन्धादिरूपत्वमुच्यते । अन्यत्र तद्भोक्तृत्वम् ॥ १४ ॥

'क इत्यानन्द उद्दिष्ट उश इच्छा प्रकीर्तिता । आनन्देच्छास्वरूपोऽसौ कोशो विष्णुः प्रकीर्तितः । तस्योदरेऽन्तरिक्षं च पृथिवी पादवुध्नयोः । शिरोविवरगा द्यौश्च दिशो बाहुषु संस्थिताः । अजरोऽयं महाविष्णुर्वसवो देवतागणाः । तेषां निधानं भगवांस्तस्मिन्सर्वमिदं

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः प्राण शरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥ एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलं स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदꣳ श्रितम् ॥ १ ॥

श्रितम्। प्राचीदिक्संस्थितस्तस्य बाहुर्दक्षिण ऊर्ध्वगः। जुहूः स होमकर्तृत्वाज्जुह्वे ह्येतेन केशवः। दक्षिणस्त्वधरो बाहुर्दक्षिणादिक्स्थितो विभोः। सहमानेति स प्रोक्तो मानं वेदात्मकं यतः। शङ्खो वेदात्मकः शङ्खसहितो दक्षिणाधरः। बाहुर्जुहोति चक्रेण शत्रूनित्यथवा जुहूः। प्रतीचीदिक्स्थितस्तस्य वामबाहुस्तथोत्तरः। राजीयुक्तगदायुक्तो राज्ञीनामा प्रकीर्तितः। अधरो वामबाहुर्य उत्तरादिक्स्थितो विभोः। श्रिय आधारपद्मित्वात्सुभूतानामकः स्मृतः। दिङ्नामानश्च ते प्रोक्ता धर्मज्ञानातिदेशनात्। तेभ्यो जातो महावायुर्दिशां वत्सस्ततः स्मृतः। धर्मज्ञानादिरूपेण विष्णोर्बाहुचतुष्टयात्। जातं वायुं विदित्वैव पुत्रो भूत्वा न रोदिति। न जायते न म्रियते मुक्तो भूत्वा सुखी भवेत्। वायुं हरेः सुतं ज्ञात्वा नाहं पुत्रतयाऽरुदम्। हरेः प्रसादसामर्थ्यादजराचामरा ह्यहम्। अनादिकालसम्बन्धादित्युवाच पुरा रमा। अविनष्टं परानन्दकामं विष्णुं सदा ह्यहम्। प्रपद्ये तत्प्रसादेन केवलं नात्मशक्तितः। प्राणं सर्वप्रणेतारं प्रपद्ये केशवं सदा। प्रभूतं यदिदं किञ्चित्प्रादुर्भावात्मकं हरेः। मत्स्याद्यं तत्प्राण एव विष्णुर्नास्त्यत्र संशयः। तस्मान्मत्स्यादिरूपं तं विष्णुमेव प्रपद्यथ। हे जना इत्यवोचत्सा लक्ष्मीः सर्वाः प्रजाः प्रति। प्राणनामा वासुदेवो मोक्षं स्वान्प्राणयेद्यतः। सङ्कर्षणस्तु भूर्नामा भूपयेज्ज्ञानतो यतः। स पृथ्व्यां पृथिवीनामा स्वात्मानं

तस्य प्राची दिक्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोद१ रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोद१ रुदम् ॥ २ ॥ अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥ स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इद१ सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्सि ॥ ४ ॥

प्रथयेद्यतः। अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षाख्यो यतः साध्वन्तरीक्षते। दिवि ...नामा स विभुः सर्वक्रीडाकरत्वतः। प्रद्युम्नश्च भुवोनामा सृष्ट्या ...द्भावयेज्जगत्। सोऽग्निनामा परो वह्नावत्ति सर्वं यतो हुतम्। वायुनामा स वायुस्थो वात्यायुश्चयतोऽस्य तत्। आदित्याख्यः स आदित्ये आददात्यायुरस्य यत्। स्वर्नामा त्वनिरुद्धोऽसौ परानन्दप्रदत्वतः। ऋग्वेदाख्यः स ऋग्वेदे ज्ञानं वेदयते यतः। यजुर्वेदो यजुर्वेदे यज्ञं वेदयते यतः। सामवेदः सामवेदे साम्यं वेदयते ...यम्। एवं चतुर्विधं तत्त्वं तदवोचमहं हरेः। इत्युवाचेन्दिरा देवी स्तुवन्ती परमं हरिमि'ति च। पुल्लिङ्गेनोच्यते स्त्री च पुंवच्छक्तिमती ...दी'ति च ॥ १५ ॥

'विष्णुपूजार्थयज्ञोऽहमित्युपासनमादरात्। कुर्वीत पुरुषो नित्यं तस्य यत्षोडशोत्तरम्। शतमायुस्तत्सवनत्रयमीरितमुत्तमम्। चतुर्विंशत्तु यत्पूर्वं प्रातःसवनमेव तत्। प्रार्थयित्वा वसूंस्तद्वं पुमान्मृत्युमपानुदेत्। मध्ये चतुश्चत्वारिंशन्मध्यमं सवनं स्मृतम्। रुद्राणां-...र्थनेनात्र पुमान्मृत्युमपानुदेत्। ततोऽष्टचत्वारिंशत्तु तृतीयं सवनं

अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ५ ॥ अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ६ ॥ अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येवतदवोचं तदवोचम् ॥ ७ ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीद१ सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिन१ सवनमनुसन्तनुतेति माऽहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिन१ सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिन१

स्मृतम्। आदित्यानां प्रार्थनेन तद्वं मृत्युमपानुदेदि'ति सर्वयज्ञे। महिदासोऽन्यः कृष्णश्चान्य एव। 'महिदासस्त्वैतरेयः कृष्णोऽन्यो देवकीसुतः। कपिलश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रय एते पुरा नराः। सङ्गत्योच्चै-स्तपस्तेपुर्ब्रह्मणे परमेष्ठिने। मातुः स्वस्य च नामैक्यं विष्णुना स्यादिति ह्युभौ। स्वात्मशिष्यप्रशिष्याणां नामैक्यं कपिलस्तथा। एवमेव च वेदोक्ता भवेमेति त्वतन्द्रिताः। तान्वरान्प्रददौ तेषां ब्रह्मा लोकपितामहः। तस्मात्तन्नामिनश्चासंस्त्रयस्ते मुनयोऽपि हि। महिदास-स्त्वैतरेयो बह्वृचोपनिषद्गतः। साक्षात्स भगवान्विष्णुस्तन्नामैको मुनि-र्ह्यभूत्। कृष्णस्तु वासुदेवाख्यः परमात्मैव केवलम्। तन्नामा देवकीपुत्रस्त्वन्योऽप्यभवदञ्जसा। कपिलो वासुदेवाख्यः साक्षान्नारायणः प्रभुः। तन्नामा कपिलोऽन्यस्तु शिष्यनाम्ना सहाभवत्। स षोडश-शतञ्जीवी महिदासोऽपरस्त्वृषिः। घोरशिष्यस्तथा कृष्णः कपिलश्च कुशास्त्रकृत्। त्रय एते वरं प्राप्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। कृतकृत्याः प्रमुमुदुस्तन्नामानश्च तेऽभवन्नि'ति कालकीये॥ १६॥

सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीद॰ सर्वं रोदयन्ति॥ ३॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिन॰ सवनं तृतीयंसवनमनुसन्तनुतेति माऽहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति॥ ४॥ अथ यान्यष्टाचत्वारि॰शद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वाव आदित्या एते हीद॰ सर्वमाददते॥ ५॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति॥ ६॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद॥ ७॥ १६॥

'स्वरूपभूतयज्ञस्य क्षुत्पिपासारतिस्तथा। दीक्षा भोजनपाने च रतिश्चोपसदः स्मृताः। व्यवायहासभक्षास्तु स्तुतशस्त्रात्मकाः स्मृताः। तपो दानार्जवाहिंसाः सत्यमप्यस्य दक्षिणा। सोऽप्यत्य-सोष्टेति ततो यज्ञवत्पुत्रजन्मनि। आहुर्हि पुनरुत्पत्तिः प्रसवः प्रथमा पितुः। यज्ञस्नानं तु मरणं तदा ध्यायेत्त्रयं पुमान्। भगवन्नक्षयोऽसि त्वमच्युतोऽसि गुणैः सदा। प्राणाच्च सुखितो नित्यमाधिक्येनेति चिन्तयेदि'ति सत्तत्त्वे। आदित्तस्मादेव तत्प्रसादादेव। प्रत्नस्य पुरातनस्यानादेर्भगवतो रेतसः रतिरूपस्य ज्योतिः पश्यन्ति। वासेन रमयतीति वासरम्। दिवःपरतो वैकुण्ठे यदिध्यते। ऋद्धतममेव सर्वदा। 'अथ यदतः पर'इत्युक्तत्वाच्च। न चादित्यमण्डलं दिवः परतः। उत्तरं ज्योतिः पश्यन्तः स्वरानन्दरूपं परिपश्यन्तो वयं तमस उदगन्म। उत्तरं ज्योतिः पश्यन्तस्तद्देवोत्तरं स्वश्च पश्यन्तः। द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्था। उदाख्यं ज्योतिरुत्तमं तमसः सकाशादगन्म प्राप्ताः स्मेत्यर्थः। 'तस्योदितिनामे'ति श्रुतेः। देवत्रादेवं देवविषयेऽपि देवं देवानां देवमित्यर्थः। सूरिभिः प्राप्यत्वात्सूर्यम्। 'रतिरूपं परं ज्योतिरनादेः केशवस्य यत्। तत्प्रसादेन पश्यन्ति हृदि वासाद्रति-

---

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः॥ १॥ अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति॥ २॥ अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति॥ ३॥ अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः॥ ४॥ तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादन-मेवास्य तन्मरणमेवावभृथः॥ ५॥ तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणश॰सितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः॥ ६॥ आदित्प्रत्नस्य रेतस उद्वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति॥ ७॥ १७॥

प्रदम् । यत्पूर्णं सर्वदा भाति वैकुण्ठे परतो दिवः । तदुदाख्यं प्रपश्यन्तो निर्गत्य तमसो वयम् । ज्योतिरानन्दसद्रूपमुत्तमोत्तम- सूत्तमम् । देवानां दैवतं साक्षात्सूरिप्राप्यं परं पदम् । प्राप्ताः स्म वासुदेवाख्यमिति मन्त्रदृगब्रवीदि'ति नारायणीये ॥ १७ ॥

'मनःसंस्थस्तु यो देवः साक्षान्नारायणः प्रभुः । स एवाकाश- संस्थश्च मन आकाशनामकः । मननान्मन आकाश आसमन्ता- त्प्रकाशनात् । वासुदेवादिभेदेन स वागादिषु संस्थितः । अग्न्यादिषु च तन्नामा वागादिस्थः स एव तु । अग्न्यादिस्थैः सहैवेशो भाति दुष्टांस्तपत्यथ । एवंविद्वांस्तमीशेशं यशोज्ञानसुखात्मताम् । कीर्तिं च ब्रह्मसम्प्राप्त्या वरतां मुक्तिगामपि । प्राप्य भाति तपत्यद्धा स्वाज्ञानादिकमेव चे'ति च ॥ १८ ॥

'अगम्यत्वादसन्नाम ब्रह्म नारायणाभिधम् । प्रलये वासुदेवाख्यं गम्यं सदभवद्विदाम् । तत्प्रकृत्या समभवत्तत आण्डमजायत ।

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥ तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुःपादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥ प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥ चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ १८ ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत्तत्स- दासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निर-

तस्मिन्नादित्यनामासावभवत्सूर्यमण्डले । नियन्तैव च सूर्यस्य भगवान् पुरुषोत्तमः । तस्मिन्नादित्यनामानमादित्यस्थं जनार्दनम् । ब्रह्मोपासीत परमं सर्ववेदज्ञता तत'इति ब्रह्मतत्त्वे । उलूलव उरूरवः । अतिमहान्तो गायत्र्यादिघोषाः उप च निम्रेडेरन् । मुक्ते तस्मिन्नेव वसेयुः । 'सूर्यबिम्बस्थिते विष्णौ जायमाने परात्मनि । गायत्रीपूर्वकैर्वेदैर्ब्रह्माद्याः समुपस्थिताः । उपतिष्ठन्त्यतो नित्यं गायत्र्यादिभिरञ्जसा । तद्विद्वान्मुक्त आवासो वेदानां सर्वदा भवेदि'ति च ॥ १९ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

हरिः ॐ ॥ भल्लाक्ष मन्दाक्ष । यथा कृते जिते त्रेतादिजय- फलं च तस्यैव भवति । एवमन्येषां पुण्यफलं प्राधान्येन तस्यैव भवति

भिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥ तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बं स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकꣳ स समुद्रोथ यत्तदजायत सोऽसा- वादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोनूदतिष्ठन्त्सर्वाणि च भूतानि च सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनू- त्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥ स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनꣳ साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥ ४ ॥ १९ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योप- निषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽत्स्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ ह हꣳसा निशायामतिपेतुस्तद्धैवꣳ हꣳसो हꣳसमभ्युवाद हो होऽयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति तमु ह परः प्रत्युवाच कम्वर एनमेत- त्सन्तꣳ सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति यो नु कथꣳ सयुग्वा रैक्व इति ॥ ३ ॥ यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳ सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

अरे अङ्ग इट सयुग्वारैको ज्ञातव्यः। अहं ह्मरा ३ इति प्लुतिः पामकषणभावेन ॥ १ ॥

शुचा द्रवणाच्छूद्रः। 'राजा पौत्रायणः शोकाच्छूद्रेति मुनिनोदितः। प्राणविद्यामवाप्यास्मात्परं धर्ममवाप्तवानि'ति पाद्मे ॥ २ ॥

'संवृंक्ते सर्वदेवान्यद्वायुः संवर्ग ईरितः। महिमाऽस्य महानेष यदनद्योऽत्ति देवता' इति प्रभञ्जने। 'दशेति वै सर्वमि'ति श्रुतेः।

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैकमात्थेति यो नु कथꣳ सयुग्वा रैक इति ॥ ४ ॥ यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳ सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तꣳ स होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमृच्छेति ॥ ८ ॥ सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश तꣳ हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक इत्यहꣳ ह्मरा३ इति प्रति ह जज्ञे स ह क्षत्ताऽन्विष्याविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ १ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तꣳ हाभ्युवाद ॥ १ ॥ रैकेमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवताꣳशाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥ तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति तदुह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ तꣳ हाभ्युवाद रैकेदꣳ सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति ॥ ४ ॥ तस्याह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते रैकपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥ ५ ॥ २ ॥

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा महाप्रलये अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ ॥ १ ॥ यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्त्सर्वान् संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणꣳ चक्षुः प्राणꣳ श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो

कृतस्य च पूर्णात्मकत्वादध्यात्माधिदैवतभेदेन पञ्चदेवता दशभूताः कृतम्। तस्माद्वायुना सह दशसङ्ख्यापूरणात्सर्वदिक्षु स्थिता देवता वायुना सहान्नमेव। अन्नादी देवता विराड्विष्णुरेव। अनद्यमान इत्यन्यैरनद्यमानः। 'वायुस्तु सर्वदेवात्ता वायोरत्ता जनार्दनः। न तस्य कश्चिदत्तास्ति स विराडधिराजनादि'ति च ॥ ३ ॥

'आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छूद्रोऽनार्जवलक्षणः। गौतमस्त्विति विज्ञाय सत्यकाममुपानयदि'ति सामसंहितायाम् ॥ ४ ॥

ह्येवैतान्सर्वांत्संवृक्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥ अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥५॥ स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः सो (स) जागर भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता प्रजानाꣳ हिरण्यदꣳष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्निदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥ तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्येपञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतꣳ सैषा विराडन्नादी तयेदꣳ सर्वं दृष्टꣳ सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ ३ ॥

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥ १ ॥ सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकामो जाबालो ब्रवीथा इति ॥ २ ॥ स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥३॥ तꣳ होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरꣳ सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहꣳसत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥४॥

'वायुर्वृषभरूपः सन्नग्निर्हंसश्चतुर्मुखः । मद्गुरूपश्च वरुणः सत्यकामाय होचिरे । प्रकाशानंततेजोवत्स्थानवत्संज्ञिका हरेः ।

तꣳ होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधꣳ सोम्याऽऽहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता (तं) गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रꣳ सम्पेदुः ॥ ५ ॥ ४ ॥

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकामा ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रꣳ स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तमग्निरभ्युवाद सत्यकामा३इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवंविद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ६ ॥

हꣳसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तꣳ हꣳस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकामा३इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति

वासुदेवादिका मूर्तीः प्रत्येकं चतुरात्मनः । दिगादिषु स्थितास्तेषामधिपाश्च तदाख्यकाः । नाचार्यबुध्या तैरुक्तमतोऽनुज्ञां गुरोरगात् । उत्तमाचार्यसम्प्राप्त्यै नावराचार्यतः क्वचित् । इच्छेदनुज्ञां श्रुत्वापि नानुज्ञां प्रार्थयेत्ततः । ऋषिभ्यस्तूत्तमा देवा देवेभ्यो वायुरुत्तमः । वायोश्च भगवान्विष्णुर्न तस्मादुत्तमो गुरुरि'त्याचार्यसंहितायाम् । अत्र ह न किञ्चन वीयाय देवेभ्यः श्रुत्वा न च ते काचिद्धानिरभवदित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणो ब्रह्म बलरूपं ब्रह्म कमानन्दरूपं खं ज्ञानरूपम् । 'अपरं

य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ७ ॥

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकामा३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ८ ॥

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकामा३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वाऽनुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥ श्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्ध्येव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ॥ ३ ॥ ९ ॥

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह स्मा अन्यानन्तेवासिनः समावर्तयꣳस्तꣳ ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥ तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाऽग्नयः परिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासाञ्चक्रे ॥ २ ॥ स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे

ब्रह्म स प्राणः साक्षाद्यो बलदेवता । ज्ञानानन्दात्मकं पूर्णं परं ब्रह्म स्वयं हरिः । नैजानन्दबलोद्रेकः कमित्युक्तो मनीषिभिः । बलज्ञानसमाहारः पूर्णः खमितिशब्दितः । तदात्मकः परो विष्णुराकाश इति कीर्तितः । एवं प्राणस्तथाऽऽकाशो ब्रह्मणी द्वे प्रकीर्तिते' इति च । प्राणशब्दस्य वायुरर्थः प्रसिद्धः । कखयोर्भिन्नार्थत्वशङ्कया कं च खं च न विजानामीत्याह । अतएवैक्याभिप्रायेण यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमित्यूचुः ॥ १० ॥

'पृथुत्वात्पृथिवी विष्णुरग्निश्चाप्यङ्गनेतृतः । अन्नमत्तृत्वतो नित्यमादित्यश्चादिरूपतः । आप आपालनाच्चैव देशनाद्दिश एव च । अनन्यराजो नक्षत्रमानन्दत्वाच्च चन्द्रमाः । प्राणोऽसौ बलरूपत्वादाकाशः पूर्तिहेतुतः । द्यौः प्रकाशस्वरूपत्वाद्वेदनाद्विद्युदेव च । यः

तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किं नु नाश्नासीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥ अथ हाग्नयः समूदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः परिच(र्य)-चारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः ॥ ५ ॥ १० ॥

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति नास्याप(व)रपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ ११ ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १२ ॥

सोमसूर्यविद्युत्सु तत्तन्नामा हरिः परः । अहेयत्वादहंनामा गार्हपत्यादिसंस्थित'इति तत्त्वसंहितायाम् । जीवैक्यपक्षे आदित्ये पुरुषं चन्द्रमसि विद्युतीति भेदव्यपदेशो न युज्यते । पृथिव्यग्निरन्नमादित्य आदित्ये पुरुष इत्यादिना आदित्यादिशब्दवाच्यौ प्रथमार्थः सप्तम्यर्थश्च द्वौ प्रतीयेते । अतो नैक्यमुच्यते । स एवाहमस्मीत्यन्तर्यामिणोः सर्वविशेषाभावज्ञापनार्थम् । पूर्वं सोहमस्मीत्यभेदे तात्पर्याधिक्यज्ञापनाय । 'अहमस्म्यादिकाः शब्दा अन्तर्यामिणि मुख्यतः । तत्सम्बन्धाज्जीवगाश्च तस्माद्भेदगता हरौ । अस्मच्छब्दोदितोऽन्तःस्थ आत्मा व्याप्तो जनार्दनः । अग्नयो द्विविधं विष्णुमवोचन्नुपकोसल' इति सामसंहितायाम् । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते भृत्यवानेव भवति । लोकी भगवल्लोकी भवति ॥ १३ ॥ इह च अव च इहावे । इहेति मनुष्यलोकस्था उच्यन्ते अवेति पातालस्थाः । मानुषासुरौ भगवन्तं निह्नुत एव न वक्तुं समर्थौ । अतो देवा एव मामनुशासुरित्यर्थः । ईदृशा इति वर्णतो ज्वालावर्णा इति । अन्यादृशाश्च करशिरश्चरणादि-

---

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १३ ॥

ते होचुरुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसला३ इति ॥१॥ भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु माऽनुशिष्याद्भो इतीहापेव निह्नुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

मन्तः । चन्द्रादिसर्वनामवत्त्वात् । 'यो देवानां नामधा एक एवे'ति-श्रुतेर्विष्णोरेव सर्वनामानि ॥ १४ ॥

असङ्गभगवत्स्थानत्वाच्चक्षुषोऽसङ्गत्वमुच्यते । 'यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुषु । तस्मै नमो भगवते वामनाय परात्मन'इति महाकौर्मे । इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते । मानवा यत्रावर्तन्ते स मानवावर्तः । तं मानवावर्तं प्रति नावर्तन्ते । 'चक्षुस्थं वामनं वेद स पुनर्नैव जायते । मुक्तो दुस्तरसंसाराद्वामनं प्राप्नुतेऽचिरादि'ति च ॥ १५ ॥

'यज्ञाभिमानी यज्ञाख्यो वायुर्यज्ञे प्रतिष्ठितः । ज्ञ शुद्धभाव इत्यस्माद्यज्ञयं पावयेद्यतः । अतो वायुर्यज्ञनामा तत्पादौ वाङ्मनः-स्थितौ । दक्षिणोऽस्य मनःसंस्थो ब्रह्मर्त्विक्तस्य पूजकः । होत्राद्या वाचि संस्थस्य वामपादस्य पूजकाः । तस्मात्प्रातरनूवाकपरिधान्यो-

---

य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृत-मभयमेतद्ब्रह्मेतस्मिन्न किञ्चन श्लिष्यति तद्यद(प्य)स्मिन्त्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥ एतꣳ संयद्वाम इत्याचक्षत एतꣳ हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥ एष उ एव वामनिरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ एष उ एव भामनिरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान्मासेभ्यः संवत्सरꣳ संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन खलु प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥ ५ ॥ १५ ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष (ह)यन्निदꣳ सर्वं पुनाति यदेष यन्निदꣳ सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा सꣳस्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्वर्युरुद्गातान्यतराꣳ स (अथ) यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यपवदति॥२॥

र्यदन्तरा । ब्रह्मा चेदुत्सृजेद्वाचं यज्ञपाद्धोपकृद्भवेत् । वाङ्मनःपाद-यज्ञाख्यप्रतिमो वायुरीरितः । ध्यायन्वायुं हरिं चैव ततो ब्रह्मा मुनिर्भवेत् ॥ १६ ॥

अग्निर्नासिक्यवायुश्च सूर्यो लोकरसास्त्रयः । अग्नेः रसस्तु ऋग्वेद-मानी ब्रह्मा प्रकीर्तितः । नासिक्यवायोस्तु रसो यजुर्वेदात्मको हरः । सामवेदाभिमानी तु वायुः सूर्यरसः स्मृतः । वराहसिंहकपिलास्तेषां भूरादिनामकाः । व्याहृतीभिस्ततो जुह्वन्ब्रह्मैवंविद्भिरिष्टितः । सर्वान्स ऋत्विजो रक्षेद्ब्रह्मैवंवित्ततो भवेदि'ति च । उदक्प्रवण ऊर्ध्वप्रवणः

अन्यतरामेव वर्तनीꣳ संस्कुर्वन्ति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्व्रजन्रथो वै केन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञꣳ रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाकेन पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी सꣳस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्व्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानाꣳ रसान्प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥१॥ स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानाꣳ रसान्प्रावृहदग्नेरृचो वायोर्यजूꣳषि सामान्यादित्यात् स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुव इति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥ तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति ॥६॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णꣳ सन्दध्यात्सुवर्णेन रजतꣳ रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसꣳ सीसेन लोहं लोहेन दारु दारुचर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा

ऊर्ध्वलोकानुसारी । यज्ञस्य दुरिष्टया यतो यतः स्थानादावर्तते तत्तत्स्थानमेवंविदा ब्रह्मणा गच्छति । तद्ब्रह्मैवैकर्त्विक्कुरून्कर्तृयजमानादीनभिरक्षति । अश्वा आशुज्ञानी । वा गतिगन्धनयोरिति धातोः । गतिशब्दश्चावगतौ भवति । 'दीर्घबिन्दुविसर्गादीनां लोपो वे'तिसूत्रादाशुर्वैवाश्वा ॥ १७ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हरिः ॐ ॥ 'यः श्रेष्ठं ज्येष्ठमखिलदेवानां वायुमञ्जसा । वेद स स्वसमानानां ज्येष्ठःश्रेष्ठो विमुक्तिगः । समीपे वसतां श्रेष्ठो वसिष्ठस्यैव वेदनात् । एकस्थाने स्थितिस्तु स्यात्प्रतिष्ठाज्ञस्य चेच्छतः । सम्पद्धेतुस्सम्पदः स्युर्गृहं चायतनं विदः । ज्येष्ठः श्रेष्ठो वसिष्ठश्च

उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदꣳ ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥९॥ मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाभिरक्षत्येवंविद्ध ह वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानꣳ सर्वाꣳश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥ १७ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हरिः ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद सꣳहास्मै कामाः सम्पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव सम्पद्यत् ॥ ४ ॥ ये ह वा आयतनं वेदायतनꣳ ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥ अथ ह प्राणा अहꣳ श्रेयसि व्यूदिरेऽहꣳ श्रेयानस्म्यहꣳ श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥ ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥ सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्यैत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽकला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्यैत्योवाच

सम्पदायतनं तथा । वायुरेव महांस्तस्य प्रसादादग्निरेव तु । उपचारतो वसिष्ठः स्यात्प्रतिष्ठैवं रविस्ततः । सम्पदिन्द्रस्तथैवोक्तो रुद्र आयतनं तथे'ति प्रभावे । 'सर्वेन्द्रियाणां व्यापारान्प्राण एव करोत्ययम् । इन्द्रियस्थः पृथक्चासौ शक्तोऽपि स्वयमेव तु । षण्मासात्पूर्वं बालानां केवलं प्राणतो भवेत् । व्यापार्य मनसा सर्वमतः पश्चादसंस्मृतिः । तुरीयायामवस्थायां प्राणादेव विबोधनम् । तथापि संस्मृतिस्तत्र प्राणवश्यतया भवेत् । प्राणस्य वश्यतानाम भक्त्या स्यात्तत्प्रसादतः । प्राणे वश्ये मनो वश्यमिन्द्रियाणि च सर्वश'इति च । अक्षेषु प्रतिप्रति स्थितत्वादनः प्रत्यक्षम् । 'प्राणविज्ञानयोग्यस्तु रुद्रो मुख्यतया स्मृतः । तस्मात्स सर्वभोक्ता स्यात्तदन्येषां स्वयोग्यत'इति च ॥ 'सिद्धमेवान्न-

---

कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥ श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्यैत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्यैत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स्स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून्सङ्खिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत्तꣳ हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोसीति ॥ १३ ॥ अथ हैनꣳ श्रोत्रमुवाच यदहꣳ सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥१४॥ न वै वाचो न चक्षूꣳषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह

वस्त्राद्यं विष्णोः स्वातन्त्र्यतः सदा । स्वार्थं समर्पयेद्विष्णौ यथा प्राणे सुराः पुरे'ति कर्मानुपूर्व्याम् । 'प्राणस्य वस्त्रबुध्या तु भोजनोभयतः पिबन् । स्वर्गे मुक्तौ तथा दिव्यवस्त्रलाभी भवत्यलमि'ति प्रभञ्जने । 'योग्यस्य प्राणविद्यायां स्थाणोरपि हि तच्छ्रुतेः । पलाशाद्यं भवेदत्र परतो मुक्तिरेव च । विष्णोर्ज्ञानमनुप्राप्य भवेन्नास्त्यत्र संशय' इति प्राणसंहितायाम् । 'ज्येष्ठश्रेष्ठादिकैर्हुत्वा प्राणायात्र परत्र च । ज्येष्ठः श्रेष्ठः समानेभ्यो भवेन्नात्र विचारणे'ति च । सवितुर्जगत्प्रसवितुर्विष्णोः सकाशाद्वयं भोजनं रक्षां सर्वभोगांश्च वृणीमहे । भगस्य समग्रैश्वर्यादि-सर्वगुणस्वरूपस्य विष्णोः ॥ पुरुषं तुरं वायुं श्रेष्ठं सर्वधातॄणां उत्तमं

वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥ तद्धैत-त्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येतच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखा प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्याꣳ रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥४॥ वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनये-त्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ५ ॥ अथ प्रति-सृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदꣳ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठꣳ श्रैष्ठ्यꣳ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदꣳ सर्वमसानीति ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचा-मति श्रेष्ठꣳ सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति निर्णिज्य कꣳसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥ तदेष श्लोकः यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियꣳ स्वप्नेऽभिपश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन इति ॥ ८ ॥ २ ॥

च धीमहि । 'नारायणीयं तं वायुं चिन्तयित्वोत्तमोत्तमम् । जगत्प्रसवितुर्विष्णोः सकाशाद्भोगमाप्नुम' इति च ॥ २ ॥

नारायणादयः पञ्च क्रमात्पञ्चाग्नयः स्मृताः । अदनादङ्ग-नेतृत्वान्नितरामचलत्वतः । समेधनात्समिद्विष्णुर्धूत्काराद्धूम उच्यते । अरश्चितत्वादर्चिश्च सोङ्गारोऽङ्गरतेरपि । विविधं स्फुरणाच्चैव विष्फु-लिङ्ग इतीरितः । पुनर्नारायणाद्यात्मा प्रत्येकं पञ्चरूपवान् । आदित्यस्स तथादानाद्रश्मी रतिशरूपतः । तमसाऽहननीयत्वादहश्चन्द्रः परस्सुखम् ।

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाꣳ समितिमेयाय तꣳ ह प्रवाहणो जैबिलिरुवाच कुमारानु त्वाऽशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त ३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यत ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथनु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात्कथꣳ सोऽनुशिष्टो ब्रवीतेति स हाऽऽयस्तः पितुरर्धमेयाय तꣳ होवाचा-ननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाऽशिषमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकं च नाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तातै(तदै)तानवदो यथाहमेषां नैकं च न वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽ-र्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हाञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तꣳ होवाच मानुषस्य भगवान् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव(मे)-ब्रूहीति स ह कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥ तꣳ ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार तꣳ होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽ-हरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

अनन्यराजो नक्षत्रं वायुर्ज्ञानायुरूपतः । अभ्रमम्भरणाद्विष्णुर्विद्यु-
द्विद्योतनादपि । अशनादशनिश्चैव निर्हादाद्ध्रादुनिस्तथा । संवत्सरो
वासनाच्च स आकाशः प्रकाशनात् । रात्रिश्च रतिदानात्स दिशतीति
दिशः स्मृतः । अवान्तरं दिशेद्यस्मादवान्तरदिगुच्यते । वचनाद्वाक
तथा प्राणस्त्वननाच्चक्षुरुच्यते । दर्शनाच्छ्रवणाच्छ्रोत्रं जिह्वा वै होमत
स्मृतः । उपस्थितेरुपस्थः स उपमन्त्रकृदेव सः । योनिर्युनक्ति
यस्मात्स सर्वान्तःकृच्च नन्दनः । असौ लोकः प्रकाशत्वात्प्राणस्थत्वाच
केशवः । पर्जन्यो जनको यस्मात्पृथिवी प्रथितत्वतः । पुरुषः पु
यस्मात्स योषा जोष्यो यतोऽखिलैरि'ति सामसंहितायाम् । 'अभ्र
धूमादिभावस्तु जीवस्याभ्रादिसंस्थितिः । अभ्रादिमानिरूपं तु ज्ञानि

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्युदर्चि
रशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विष्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
स्सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षꣳ सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो
रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मि
न्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳ सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वार्चि
श्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विष्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अ
जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमन्त्रयते
धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाविष्फुलिङ्गाः ॥ १
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति
॥ २ ॥ ८ ॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बाऽऽ
वृतो गर्भो दश वा (नव वा) मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥१
स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति य
एवेतो यतः सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ ९ ॥

तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिष
मभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङे

प्राप्यं यतो भवेदि'ति च । परमस्य जन्यमिति पर्जन्यः । 'पञ्च
पञ्च स्वरूपेण सूर्यादौ संस्थितो हरिः । स्वर्गादौ चापि तन्नामा
तद्योगान्नामिनः पर' इति च ॥ १० ॥

प्रत्यब्दयज्ञकृत्सम्यङ्महाशालः प्रकीर्तितः । वेदवेदार्थवित्सम्य-
ङ्महाश्रोत्रिय उच्यते । क्रीडात्मकत्वाद्याख्यं च सुनेजाश्चातितेजसा ।

मासाꣳस्तान् ॥ १ ॥ मासेभ्यः संवत्सरꣳ संवत्सरादादित्यमादित्या-
च्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष
देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते
ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षि-
णैति मासाꣳस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृलोकं
पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा
भक्षयन्ति ॥ ४ ॥ तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते
यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं
भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह
व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते ततो वै खलु
दुर्निष्प्रपतनं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥६॥
तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येर-
न्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह
कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा
सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्नैकतरेण च न
तानीमानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वे-
त्येतत्तृतीयꣳ स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष
श्लोकः ॥ ८ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबꣳश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा
चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरꣳस्तु तैरिति ॥ ९ ॥ अथ ह य
एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न स ह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः
पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो
जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रिया
समेत्य मीमांसाञ्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥ ते ह सम्पाद-
याञ्चक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानर-

स्वर्गाधारं शिरो विष्णोः सर्वरूपातिदर्शनात् । चक्षुस्तु विश्वरूपाख्य-मादानादायुषामपि। आदित्याख्यं च सूर्यस्याप्याश्रयं सर्वदा स्मृतम्। वाय्वादिप्राणशक्यं न यत्तत्कर्ता हरेर्यतः। प्राणस्तेन पृथग्वर्त्मा वायुर्ज्ञानायुरूपतः। वायोरप्याश्रयो नित्यं बहुत्वाद्बहुलः स्मृतः। आकाशनामा चादीप्तेर्मध्यदेहो रमापतेः। व्याप्तत्वादाप इत्युक्तो रयी रतिकरत्वतः। वस्तिराकाशवायोश्च तावाधारौ प्रकीर्तितौ। प्रथना-त्पृथिवीनामा प्रतिष्ठा च प्रतिष्ठितेः। पादौ भगवतो विष्णोः

मध्येति तꣳ हन्ताभ्यागच्छामेति तꣳ हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स ह सम्पादयां चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान्होवाचाश्व-पतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तꣳ हाभ्यागच्छामेति तꣳ हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्च-रेत्तꣳ हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरꣳ सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ॥ ६ ॥ तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ ॥ २ ॥ १२ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहुविश्वरूपं कुले दृश्यते ॥१॥ प्रवृत्तोऽ-श्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं

भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एवमेतमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेत-दात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यद्य(ष्यो य)न्मां नागमिष्यतः इति ॥ ॥ २ ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आ(य)यन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनु यन्ति ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥

अथ होवाच जनꣳ शार्कराक्ष्यꣳ शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥१॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १५ ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं रयिमान्पुष्टिमानसि ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १६ ॥

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १७ ॥

तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वाꣳसोऽ-न्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथ-

पृथिव्याश्रय एव च । उत्तमानां हि पादेन सर्वं रूपं हि कथ्यते । विष्णोः पदमिति ह्यस्मात्प्रथितिर्वैदिकी स्मृता । प्राणश्चक्षुस्तथादित्य इत्येका देवता स्मृता । पूर्वद्वारपतिर्विष्णोर्व्यानः श्रोत्रं च चन्द्रमाः । दक्षिणद्वारपस्त्वेको वागपानोऽग्निरेव च । पश्चिमद्वारपोऽप्येकः समानो

ग्वर्त्माऽऽत्मा सन्दे(दो)हो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥ १८ ॥

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयँ स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्च दिशश्चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यन्ति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २० ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ ॥ १ ॥ अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवीचाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ ॥ १ ॥ उदाने तृप्यति त्वक्तृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठत-

मन एव च । इन्द्र इत्येक एवोक्त उत्तरद्वाररक्षकः । उदानो वायुरित्येक ऊर्ध्वद्वाराधिपश्च सः । स एवाकाशनामा च लक्ष्म्याविष्टो विशेषतः । पृथिवीनामिका श्रीस्तु द्यौर्दिशो विद्युदेव च । वायुपत्नी समुद्दिष्टा तत्तद्द्वाराधिपाश्च ते । अधितिष्ठन्ति ते सर्वे नारायणमनामयम् । यद्विष्णुर्ज्ञानरूपत्वात्किमानन्दस्वरूपतः । एतेषु तृप्तेषु हरिस्तृप्यत्येषां प्रियो ह्यसौ । सूर्यप्रसादात्तु नराः पूर्वद्वारेण केशवम् । प्राप्नुवन्त्यथ सोमस्य प्रसादात्पितरस्तथा । द्वारेण दक्षिणेनैव गन्धर्वाः पश्चिमेन तु । अग्निप्रसादादृषय उत्तरेणेन्द्रसंश्रयात् । शिवाद्या वायुमाश्रित्य यान्त्यूर्ध्वेण हरिं सुराः ॥ वैश्वानराख्यविष्णोस्तु सम्यग्ज्ञानेन सर्वशः । वैश्वानरज्ञानयोग्याः साक्षादेव सुराः स्मृताः । तस्मात्तेषां फलं सर्वमन्येषां तु स्वयोग्यत'इति वैश्वानरविद्यायाम् । 'को न आत्मा किं ब्रह्म' 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' । 'स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः' । 'ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ' । 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित'इत्यादेश्च वैश्वानरो विष्णुरिति सिद्धम् ॥ स वायुः स आकाशः वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठत इति वचनाद्वायोरूपमन्याधिष्ठितमाकाशाख्यं वायोः स्वरूपमिति विज्ञायते ।

स्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २३ ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक्तत्स्यात् ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥ तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवँ हास्य सर्वे पाप्मनः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्मादु हैवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतँ स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

'आकाशनामा विशेषो वायुश्चाकाशकः स्मृतः। आकाश इति लक्ष्मीश्च तथाकाशो हरिः स्वयमि'ति शब्दनिर्णये। 'सुतेजोविश्वरूपादि-भेदेनाङ्गानि मापतेः। अभिन्नान्यपि कथ्यन्ते लोकदृष्टिविभेदत'इति च ॥ २४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

हरिः ॐ॥ 'अधीत्यब्दद्वादशत्वाद्द्वादशाब्द इतीरितः। श्वेतकेतुर्भारते तु नोत्पत्तिद्वादशत्वत' इति वाक्यनिर्णये। 'यथा मृत्पिण्डविज्ञानात्सादृश्यादेव मृन्मयाः। विज्ञायन्ते तथा विष्णोः सादृश्याज्जगदेव च। यथा स्वर्णस्य विज्ञानात्सर्वे लोहमयास्तथा। प्राधान्याद्विष्णुविज्ञानाद्विज्ञातं स्याज्जगत्सदा। अत्यल्पेऽपि हि विज्ञाते सदृशे तादृशं बहु। ज्ञायते नखकृन्तन्या यथा सर्वमयोमयम्। किमु विष्णोर्बहोर्ज्ञानादत्यल्पं जगदीदृशम्। अनन्याधीनविज्ञानादन्याधीनं तथैव च। मृदयोलोहनाम्नां हि ज्ञानात्साङ्केतिकं यथे'त्यादि सामसंहितायाम्। 'स्वर्णं लोहमणिश्चैव पुरटं चाभिधीयत'इति शब्दनिर्णये। विकारत्वविवक्षायामेकपिण्डमणिशब्दा व्यर्थाः स्युः।

हरिः ॐ॥ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥ १ ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ॥ २ ॥ येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥ यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमणिरित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कार्ष्णायसमित्येव सत्यमेवꣳ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न वै नूनं

मृत्तिकेति लोहमणिरिति कार्ष्णायसमित्यत्रेतिशब्दा नामधेयशब्दाश्च व्यर्थाः स्युः। विकारमिथ्यात्वविवक्षायां मृत्तिकैव सत्यं लोह एव सत्यं कार्ष्णायसमेव सत्यमित्येव स्यात्। न तु नामधेयादिशब्दाः। न च वाचारम्भणमात्रमिति मात्रशब्दोऽस्ति। न चारभ्यस्यारम्भणमिति युज्यते शब्दः। क्रिया ह्यारम्भणम्। अतो वाचा नाम्नारम्भणं विकारो विविधाकारो विक्रियमाणः। सत्यं नामधेयं सर्वदा विद्यमानं नामधेयं मृत्तिकेत्यादय इत्यर्थः। सत्त्वेन कालतस्ततं ज्ञायते विद्वद्भिरिति नित्यत्वेन प्रसिद्धमेव सत्यमित्यत्र विवक्षितम्। सङ्केतेन क्रियमाणानि ह्यन्यानि नामानि। अतो विकाररूपाणि। विकारशब्दस्य नियतपुल्लिङ्गत्वादारम्भणं विकार इति वेदाः प्रमाणमितिवद्युज्यते। न च मृत्तिकादिनामविकारः साङ्केतिकं नाम। प्राधान्यमेवात्र मृत्तिकादिनामवद्भगवतो विवक्षितम्। सृष्टिश्च प्राधान्यार्थमेवात्रोच्यते ॥ १ ॥

एकमेवाद्वितीयं स्वगतभेदवर्जितं समानवर्जितं च। 'एकमेवाद्वितीयं तत्समाभ्यधिकवर्जनात्। स्वगतानां च भेदानामभावाद्ब्रह्म शाश्वतमि'ति प्रवृत्ते। 'भेदाभेदनिवृत्त्यर्थमेवशब्दोऽवधारकः। समाधिकनिवृत्त्यर्थमद्वितीयपदं तथा। भेदाभेदेऽप्येकशब्दो यतोऽव्ययिनि स्थितः। एकमेवेत्यतः प्राह नारायणमियं श्रुतिः। समे द्वितीयशब्दः स्यादद्वितीयोऽसमत्वतः। साधिकः कुत एव स्यादित्याह परमा श्रुतिरि'ति सामसंहितायाम्। न च विजातीयभेदवर्जनं नाम क्वचित्प्रसिद्धम्। तत्प्रमाणाभावाच्च। 'एक एवाद्वितीयो भगवां-

---

भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन्कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति यथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ १ ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायतइति ॥ १ ॥ कुतस्तु खलु सोम्यैवꣳ स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव

स्तत्सदृशपरौ न स्त'इति च । विजातीयाभावे येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादि विशेषणं च व्यर्थम् । यस्य कस्यचिज्ज्ञानं तज्ज्ञानमेव भवतीति । अज्ञानमपि ज्ञानमेव भवति । भेदाभावात् । न च मिथ्या सत्यमिति भेदः । तस्यैव विजातीयत्वप्राप्तेः । तद्भेदस्य मिथ्यात्वे तदभेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गाच्च । मिथ्यासत्ययोरैक्ये इदं सत्यं इदं मिथ्येति भेदाभावाज्जीवेशभेदादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गः । अतः परमार्थं ब्रह्मान्यन्मिथ्येत्यपि न युज्यते । अतः सजातीयः स्वगतभेदोऽधिकाख्यं विजातीयं चात्र निषिध्यते । 'सर्वोत्तमत्वात्सन्नामा हरिर्नारायणः प्रभुः । सोऽसृजत्प्रथमं देवीं तेज आख्यां श्रियं सतीम् । तते स्थितेन रूपेण साऽजैव हि यतः सदा । तेज इत्युच्यते तस्माज्जनेर्वा तत एव तु । यदस्याः सृष्टिकृद्रूपं विद्याख्यं जायते हरेः । मन्वाख्यः प्राण एवास्या अन्नामा जायतेऽथ च । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णस्ततश्चान्नाभिधो हरः । तेजःसंस्था च सा देवी प्राणोऽप्सु स्थित एव च । ततस्तेजस एवापो जायन्तेऽन्नस्थितो हरः । जायतेऽतोऽद्भ्य एवान्नं पृथिवी त्वन्नरूपिणी ॥ २ ॥

सृष्टेष्वेतेषु भगवानीक्षाञ्चक्रे स केशवः । जीवाख्येनैव रूपेण योऽनिरुद्ध इति स्मृतः । तेन रूपेण लक्ष्म्यादीन्प्रविष्टो रूपनामनी ।

सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तद(द्ध्य)ापो जायन्ते ॥३॥ ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तद(द्ध्य)न्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥२॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा(तु)तु

करिष्ये त्रिवृतश्चैतानेकैकं करवाणि च । इति मत्वा प्रविश्याथ तेभ्य इन्द्रादिनामपि । नामरूपाणि कृतवांस्तांश्चान्योन्यप्रवेशिनः । कृत्वाग्निसोमसूर्यादिष्वेतांस्त्रीन्विदधे पुनः ॥ ३ ॥

अतो यल्लोहितं रूपं श्रियस्तद्रूपसम्भवम् । यच्छुक्लं वायुजं विद्यात्कृष्णं चैव शिवोद्भवम् । तस्मादग्नेर्यदग्नित्वमग्निनामप्रवर्तकम् । लक्ष्म्यादिदेवतानां तन्नैवाग्नेरग्निता ततः । मुख्यैवमाददानत्वमादित्यस्य तदुद्भवम् । अत आदित्यनामैषां नैवादित्यस्य मुख्यतः । यच्चन्द्राह्लादकत्वं च तत्तेषां चन्द्रता तथा । विद्युद्विद्योतनं तेषां ततस्ते सर्वनामिनः । तथैव सर्वरूपं च तद्रूपप्रतिबिम्बितम् । सर्वरूपाश्च ते तस्माल्लोहितादिक्रमेण तु । अतोऽन्यनामधेयं तु वाचाऽऽरम्भणहेतुतः । साङ्केत्येन विकारः स्यात्त्रयाणामेव नित्यता । यथा लक्ष्म्यादिकानां च नामसङ्केततोऽन्यगम् । वाचारम्भणहेतोस्तद्विकारो नैव मुख्यतः । मुख्यं नाम त्रिरूपाणीत्याद्यं वेदोदितं परम् । अतस्तदेव सत्योक्तं मुख्यं सत्यमितीर्यते । इन्द्रादिनामरूपाणि यथैव त्रिषु मुख्यतः ।

खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापगाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वाꣳस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु

तदधीनत्वतस्तेषामेषामुच्चबलत्वतः। शिवनामानि रूपाणि तथा वायोस्तु मुख्यतः। तदीयानि तथा लक्ष्म्यास्तदीयानि हरेस्तथा। तस्मात्स एव सर्वेशः सर्वरूपः स एव च। सर्वनामा स एवैकः सर्वशक्तिस्तथैव च। अन्येषां यच्च रूपाद्यं तत्तस्मात्प्रतिबिम्बितम्। एक एवाद्वितीयोऽसावतः सर्वोत्तमत्वतः। मुख्यत्वादेव सन्नामा सत्तविज्ञानरूपतः। सत्यमित्युच्यते विष्णुस्स त्वं नासि कथञ्चन। अतोऽनूचानमानी त्वं स्तब्धोऽसि कुत एव तु। त्वत्तोऽधिका अपीन्द्राद्यास्तदुच्चाश्च श्रियादयः। सर्वोच्चो भगवान्विष्णुर्न स्तम्भोऽस्यापि हि क्वचित्। अतो न विद्वन्मानी स्या महानस्मीति वा मनः। न ते स्यान्नैव च स्तम्भो ज्ञात्वा विष्णोः परं बलम्। न हि विष्णोर्बलं ज्ञात्वा स्तम्भहेतुः कथञ्चने'त्यादि सामसंहितायाम् ॥ ४ ॥

देवता एव मांसादिशब्दवाच्याः। तत्र प्रवेशात्। अश्यमानाश्चोपजीव्यत्वात्। न च दुःखं तासाम्। ऐश्वर्याद्। तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदिति प्रस्तुतत्वात्। 'जीव इति भगवतोऽनिरुद्धस्याख्ये'ति च श्रुतिः। 'प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुर्जीवस्य जीवः प्रधानस्य प्रधानं भगवांश्चतुर्मूर्तिरि'ति च। 'प्राणाधारो हरिर्नान्यो जीवशब्दस्ततो हरौ। संसारिणो जीवता तु जननाद्धानतस्तथे'ति च। जीवशब्देन संसारिविवक्षायां तत्तेज ऐक्षतेत्यादिना तेषामेव चेतनत्वावगतेर्नामरूपव्याकरणे जीवांतरप्रवेशो नापेक्षितः। 'प्रसुप्तलोकतंत्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः। त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदि'ति च। 'यावद्बलिं तेऽज हराम काले यथा वयं चान्नमदाम यत्र। यथोभयेषां त इमेह लोका बलिं हरंतोऽन्नमदंत्यमूढाः। त्वं नः स चक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहेणे'ति तत्त्वानां प्रार्थनानंतरं भगवत एव तेषु प्रवेशोक्तेर्भागवते। यतश्च स एव जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठतीति भगवत्येव जीवशब्दः प्रयुज्यते। न ह्यचेतनस्य मोदमानत्वमस्ति। अतोऽन्तर्यामिरूप एव जीवशब्दः। 'भोक्तुस्तु सुखदुःखानामंतःस्थो जीवनामकः। बहिःस्थितस्तु सन्नामा भगवान्पुरुषोत्तम'इति तत्त्वविवेके। अग्नेरग्निरितिनाम मुख्यतो नास्ति। अग्निनामानि त्रीणि रूपाणीति नामधेयं सत्यमित्यादि ॥ ५ । ६ । ७ ॥

रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विद्वाञ्चक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाꣳ रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवानाꣳ समास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥ ४ ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्माꣳसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥ आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥३॥ अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपाꣳ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥ अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति यथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥ ६ ॥

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥ स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूꣳषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥ तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन

स्वप्नस्यांतः सुषुप्तिः । 'स्वातंत्र्यात्स इति प्रोक्तो विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः । तं प्राप्नोति मनोनामा संसारी स्वपिती'त्यत इति च । मननान्मनोनामा संसारी । 'शुंगमित्यंकुरं प्रोक्तं तन्मूलं भगवान्हरिः । जगतो मूलमप्येष निमित्तं न विकारवान् । बीजजीवो यथा मूलमंकुरस्याविकारतः । यथा पिता पुत्रतन्वास्तद्देहो हि विकारवान् । एवं हरिर्मूलमपि न विकारः कथंचने'ति च । प्राथम्याच्च तेजआद्या लक्ष्म्यादय इति सिद्धम् । 'तेजोऽभिमानिनी लक्ष्मीः प्राणस्त्वबभिमानवान् । अन्नाभिमानी रुद्रश्च तिस्रस्ता देवताः पुरे'ति च ब्रह्मांडे । 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपितिनाम सता सोम्य तदा

ततोऽपि न बहु दहेदेवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥ स हाशाथ हैनमुपससाद तꣳ ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वꣳ ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥ तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्रज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥ (तदेष श्लोकः 'पञ्चेन्द्रियस्यं पुरुषस्य यदेव स्यादनावृतम् ॥ तदस्य प्रज्ञा स्रवति दृतेः पादादिवोदकं दृतेः पादादिवोदकम्' ॥ इति क्वचित्पाठ इति वेदेशीये) ॥ ७ ॥

उद्दालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनꣳ स्वपितीत्याचक्षते स्वꣳ ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥ स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपाश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयते प्राणबन्धनꣳ हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनायापिपासे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितꣳ

संपन्नो भवती'ति संसारिणो ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्ध' इति तस्योपपादानान्मनोनामा पुरुषः । प्राणनामा भगवान् । 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्युपसंहारात् । प्रजाशब्दश्चेतनेष्वेव प्रसिद्धः । 'प्रजानां सुखदुःखेन राजाऽऽप्नोति शुभाशुभमि'त्यादेश्च । 'शरीरधातुकृत्त्वेन लक्ष्म्याद्याश्च मुमुक्षुणा । ध्येयास्तदीशितृत्वेन भगवान्पुरुषोत्तम'इति वचनादनुसंधानकर्तव्यताज्ञापनार्थं तदुक्तं पुरस्तादित्युक्तम् । मुक्तावुमा तु वागाख्या रुद्रं याति मनोऽभिधम् । वायुं याति शिवश्चापि वायुस्तेजोऽभिधां श्रियम् । वायुमादाय सा देवी याति विष्णुं परात्परम् । द्वारमात्रा तु सा देवी वायुप्राप्यो जनार्दनः । मृतिकाले च मुक्तौ च पुरुषा वाचमाप्नुयुरिति सत्तत्वे । 'योऽसौ नियमनाद्विष्णुः सारत्वात्स इति स्मृतः । अणिमा सूक्ष्मतो गम्य ऐतदात्म्यं च तद्वशम् । परानंदत्वतः सत्यमात्मा पूर्णगुणत्वतः । सत्यतो नासितत्वं हि माभूत्ते स्तब्धता ततः । असुराः स्तब्धतां याता ब्रह्माहमिति-

---

सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ ८ ॥

मानिनः । असत्यं जगदित्याहुः सिद्धोऽहं बलवानिति । अनीश्वरं जगत्प्राहुरप्रतिष्ठं तथैव च । चेतनैकत्वविषयान्वेदानाहुश्च सर्वशः । कुतर्कपरमा नित्यं न सहंते गुणान्हरेः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय ब्रूयुर्देवेषु चैकताम् । यांति चैव तमो घोरं परमात्मविनिंदकाः । आलंब्य तन्मतं न त्वमेकत्वं विद्धि विष्णुना । एकत्वाभावतो नैव भवेश्वाश्च महामनाः । तन्निष्ठा हि प्रजा यस्मात्तत्प्रतिष्ठाश्च मोक्षगाः । तन्मूलाश्च यतस्तासां सद्भावः कुत एव तु । यदि स्वतोऽन्यः परमो देहेऽस्मिन्संव्यवस्थितः । न दृश्यते कुत इति भूयः पप्रच्छ पुत्रकः । अज्ञैरदृश्यमानोऽपि न भेदो नास्ति पुत्रक । यथा पुष्परसा युक्ता अजानंतोऽपि भेदिनः । अजानंतोऽपि पुरुषास्तथा विष्णोर्हि भेदिनः ॥ ९ ॥

इति पित्रोपदिष्टः सन् पुत्रः पप्रच्छ तं पुनः । चेतनानामविज्ञानं कथमित्येव चिंतयन् । तं प्रत्याह यथा नद्यश्चेतनाश्च समुद्रगाः । स्वं वारि नैव जानंति प्रजास्तद्वत्प्रजालये ॥ १० ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाꣳ रसानाꣳ समवहारमेकतां गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदाभवन्ति ॥ ३ ॥ स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ९ ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदाभवन्ति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

स्वतोऽन्योऽस्ति परो देह इति ज्ञायेत मे कथम् । इति पृष्टः पुनः प्राह वृक्षदृष्टांततः पिता । अभिमानिनोऽस्वतंत्रत्वाद्भेदेन ज्ञायते तरौ । हरिः किमु मनुष्येषु शोषो ह्यस्यास्वतंत्रतः ॥ ११ ॥

ज्ञायते न कथं स्वस्मिन् सूक्ष्मे ज्ञाते परो हरिः । तत्रस्थ इति पृष्टः संस्तमाहोद्दालकः सुतम् । वटबीजे यथा सूक्ष्मे महान्न्यग्रोधभावयुक् । न दृश्यतेऽभिमानी स एवं जीवगतो हरिः ॥ १२ ॥

कथं दृश्येत तच्छक्तिः पृथक्तस्य ह्यदर्शने । इति भावयुतं प्राह

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति यथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति ॥ १ ॥ तꣳ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धस्व सोम्येति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १२ ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तꣳ होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥ यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्त्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते तꣳ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥

पुत्रमुद्दालकः पुनः। यथाप्सु लवणं व्याप्तं रसदृष्टौ न दृश्यते। एवं चेतनगो विष्णुस्तद्भिन्नोऽपि न दृश्यते ॥ १३ ॥

कथं स ज्ञायते विष्णुर्भिन्न इत्यत्र चाब्रवीत्। यथैवान्योपदेशेन बद्धाक्षः स्वगृहं व्रजेत्। तथा चार्योपदेशेन भिन्नमीशं व्रजेत्पुमान् ॥ १४ ॥

यथा पुंसोऽस्वतंत्रत्वं तज्ज्ञापयतु मा भवान्। इत्युक्त आह ज्ञाने हि दृष्टैवास्यास्वतंत्रता ॥ १५ ॥

अभेदज्ञानिनां दोषः कीदृशः स्यादितीरिते। प्राह यस्मात्परस्वानां हर्ता राज्ञा निहन्यते। किमु राज्ञोऽपहर्तैवं ब्रह्मस्तेनो निहन्यते। सर्वेषां

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाऽधराङ्वा प्रत्यङ्वाप्रध्मायीताभिनद्धाऽक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य(त) इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

पुरुषꣳ सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥१५॥

पुरुषꣳ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ

शास्तृ यद्ब्रह्म तत्स्वरूपतया स्मरन्। ब्रह्मस्तेनो निहन्येत तमस्यंधे सदैव हि। दोषा ह्यज्ञानपूर्वास्तु बध्वा पुरुषमीशितुः। विष्णोर्हर्तेति बाधंते चाभिमानकृतास्पदम्। ततो विचारयंत्येनं देवता हरिणा सह। नाहं विष्णुर्न स्वतंत्रो न च पूर्णगुणोऽस्म्यहम्। मम स्वामी हरिर्नित्यं स्वतंत्रः पूर्णषड्गुणः। एवं दार्ढ्यं शपथवद्यदा कुर्यादयं सदा। जानन्नेव न तापी स्यादंतरानंदभोगतः। तदा तेभ्यो मोचयित्वा हत्वा मिथ्याभिशंसिनः। स्वकीयं कुरुते विष्णुरन्यथा तैस्सह प्रभुः। तमस्यंधे पातयति महाकारागृहोपमे। महांधे वा पातयति हस्तच्छेदादिसंमिते। ततोऽधरे वा तद्योग्यं दृढाभेदं वधोपमे। तस्मादाचार्यतो ज्ञात्वा विष्णोर्भेदेन पूर्णताम्। उपासीत ततो मुक्तिं याति नास्त्यत्र संशय'इत्यादि सामसंहितायाम्। स्वयंभूरिति विष्णुजत्वाद्विरिंच उच्यते। न हि विरिंचादेव विरिंचो जातः। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमित्यादि श्रुतेः। आत्मा भगवान्। ततो भूतत्वादात्मभूः। 'दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवानि'ति वचनात्। अ इति विष्णुस्तज्जातत्वादजः। 'अ इति ब्रह्मे'त्यादि श्रुतेः। 'वासुदेवात्परो नैव ब्रह्मशब्दोदितो भवेदि'त्यादेश्च। अतः स्वशब्दो विष्णावेव प्रसिद्धः। ततः स्वमपीतो भवतीति युज्यते। अप्ययो नामाविज्ञेयत्वेन प्रवेशः। 'अविज्ञातं प्रविष्टं यदपीतमिति कीर्त्यते। यथा नद्यः समुद्रे तु यथा विष्णुं लये प्रजा'इति शब्दनिर्णये। न च जीवस्यातद्भावोऽस्ति। उत्थितस्य सुप्तिसंसारयोः परामर्शदर्शनात्। 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवम्।' 'आजन्ममरणं स्मृत्वा मुक्ता हर्षमवा-

---

हन्यते ॥ १ ॥ अथ स यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥ स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥ १६ ॥

म्रुयुरि'ति । तद्भावस्यापरामर्शाच्च । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नांतरमि'त्यादि श्रुतेश्च । 'सुपुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदे'नेति च भगवद्वचनम् । 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' । 'सति संपद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति' । 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति' । 'स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति' । 'अण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति' । 'लवणमेतदुदकेऽवधायाऽथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तं होवाच यद्दोषा लवणमेतदुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति । मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्त्यादाचामेति कथमिति लवणमिति' । 'अत्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति' । 'एतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति' । 'तेजः परस्यां देवतायां तावन्न जानाति' । 'अपहार्षीत्स्तेयमकार्षीदि'त्यादि नवकृत्वो भिन्नस्य वस्तुनो भेदापरिज्ञानादनर्थं सूक्ष्मत्वाद्भेदस्य दुर्ज्ञेयत्वं च सदृष्टान्तं तात्पर्येणाह ।

न चाभेदे कश्चिद्दृष्टान्त उक्तः । न हि शकुनिसूत्रयोर्नानावृक्षरसानां नदीसमुद्रयोर्वृक्षपरमात्मनोर्धानापरमात्मनोर्लवणोदकयोः पुरुषगन्धारयोर्नियतज्ञानानियतज्ञानयोश्चाभेदोऽस्ति । महातात्पर्यविरोधश्चाभेदे । विष्णोः परमोत्कर्षे हि सर्वप्रमाणानां महातात्पर्यं भगवताऽभिहितम् । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ।

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत । इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति । 'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' । 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवमवशिष्यते' । 'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' । 'राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्' । 'अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि' । 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः' । 'न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्' । 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्' । 'मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः' । 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' । 'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते' । 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः' । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत' । 'ये मां ज्ञात्वा गुणैः पूर्णं न चलन्ति ततः क्वचित् । तैरेवाप्यो न चैवान्यैरहं सर्वेश्वरेश्वरः' । 'ये तु मद्गुणसम्पूर्तौ ज्ञानस्नेहस्थिरात्मकाः । तेषां हस्तगतो मोक्षो मामेव स्मरतां सदा' । 'ये मन्यन्ते गुणापूर्तिं तमस्तेषां परायणम्' । 'न च तेभ्यो प्रियो मह्यं यश्च स्याद्गुण-

पूर्तिवित् । स मामाप्नोति नियतं न च तस्मात्प्रियो मम' । 'प्रमाणान्यखिलान्येव तर्काश्चैतत्पराः सदा । एतद्विरुद्धं यन्मानं तर्कश्चाभास एवत्वि'त्यादौ । 'तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः' । 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते । तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्टः' । 'असुन्वन्तं समं जहि दूणा शंयो नते मयः । अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्चिदोहते' । 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये' । 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः' । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' । 'सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च कथ्यन्ते यस्योत्कर्षप्रसिद्धये । यस्योत्कर्षप्रसिध्यर्थं सर्वे वेदाश्च युक्तयः । ज्ञात्वैव च यदुत्कर्षं मुच्यन्ते स हरिः परः' । 'अद्यातमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथे'त्यादिश्रुतिश्च विष्णोरुत्कर्षे महातात्पर्यं कथयति । 'महातत्परता विष्णोरुत्कर्षेऽवान्तरा ततः । अन्यत्र सर्ववाक्यानां युक्तीनां च विशेषत' इति ब्रह्माण्डे । 'ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति' 'ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादि'त्यादि निर्णयात्मकं भगवद्वचनम् । न च शारीरपराभेदे तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम् । अतत्त्वमसीति भेदस्य नवकृत्वोऽभ्यासाच्च । 'ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ' । 'ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः' ॐ । 'ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ' । 'ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ' । 'ॐ पृथगुपदेशादि'त्यादिना सर्वत्र भेदस्यैव भगवता निर्णीतत्वाच्च । 'पुरुष एवेदं सर्वमिति च पुरुषेणेदं सर्वं व्याप्तं यद्भूतं यच्च भव्यम्' । 'न च भगवान्गोत्वेन मनुष्यत्वेन वा भवति । आ तृणादा करीषात्सर्वं भगवानिति मिथ्यादृष्टिरेषा । दधिसक्तवो घृतौदनमित्यादौ व्याप्तशब्दाभावेऽपि व्याप्त-

शब्दोऽवगम्यते । दधिसिक्ताः सक्तवो घृतसिक्तमोदनमि'ति श्रुतिः । 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमि'ति 'पुरुषेण हीदं नेनीयत' इति च । अतः सर्वप्रमाणानां भगवदुत्कर्ष एव महातात्पर्याच्छारीराभेदं वदतां महातात्पर्यविरोधः । 'अज्ञानदुःखसम्बन्धाद्यावज्ज्ञानं शरीरिणः । सर्वदा ज्ञानकं विष्णुमहमस्मीति ये विदुः । अज्ञानदुःखमन्तारस्ततस्ते नीचतां विदुः । विष्णोरुत्कर्षहर्तॄणां नैव तेषां सुखं क्वचित् । योऽन्यथा सन्तमीशेशं स्वरूपं प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा' । 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथा वादबलाज्जनाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः । ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशिवाः । याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः । वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते । तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम्' । 'यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः । कथमस्मि स इत्येव सम्बन्धस्स्यादसंहित' इति । 'बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥ वैशम्पायन उवाच । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह । बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमि'ति मोक्षधर्मवचनाच्च । 'हंनाम हन्यमानत्वाज्जीवस्य समुदाहृतम् । जीवादन्यो यतो विष्णुरहंनामा ततः स्मृतः । स्मीति जीवः समुद्दिष्टः स्मीत्यल्पं सुमितत्वतः । पूर्णत्वादस्मिनामाऽसौ पूर्णपूर्णत्वहेतुतः । ब्रह्मास्मीत्युच्यते विष्णुर्बृहत्पूर्णो यतः सदा । असौ सूर्यगतो विष्णुर्दूरस्थत्वात्प्रकीर्तितः । अहंनामा जीवगतो नित्याहेयत्वहेतुत' इति ब्रह्माण्डे । 'परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' 'स उत्तमः पुरुषः' 'स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' । 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा' । 'यो वेद निहितं गुहायां

परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्ते' । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' । 'ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः' । 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति' । 'नानात्वेनाभिसम्बद्धास्तदा तत्कालभाविना । प्रकृतौ करणातीताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः । संयोगः प्रकृतेर्नैषां मुक्तानां तत्त्वदर्शनात् । पुरुषान्यबहुत्वेन प्रतीता न प्रवर्तते । प्रवर्तति पुनः सर्गे तेषां सा न प्रवर्तते' । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' । 'न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता'इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु सतात्पर्यं मुक्तानां विष्णोर्भेदस्यैवोक्तेः । 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः सति सम्पद्य न विदुः सत आगम्य न विदुरि'त्यादौ भेद एव ह्यत्र सतात्पर्यं प्रतिपादितः । ता नद्यः समुद्रादागत्य समुद्रं प्रविशन्ति स समुद्र एव भवति न नदीभावं प्राप्नोति स एव च समुद्रो भवति समुद्र एव समुद्रो भवति न नद्य इति भेदस्यैवावधारणं क्रियते । न च स्वकीयस्य ब्रह्मभावस्याज्ञोऽपहर्ता भवति । किं त्वविद्यमानब्रह्मभावाभिमन्तैवापहर्ता । न हि स्वकीयवित्तपरित्याग्यपहर्ता भवति । किन्तु परस्वहर्तैव । तस्मादविद्यमानब्रह्मभावाभिमन्तैवापहार्षीत्स्तेयमकार्षीदिति दृष्टान्तपूर्वकमुच्यते । अदुःखित्वपूर्णज्ञानानन्दस्वातन्त्र्यादिब्रह्मस्वभावाननुभवन्स्वात्मनोऽपि ज्ञात्वैव तद्भावाभिमतेः स्तैन्यम् । परकीयाभिमतेरपहारः । 'परस्वभावाभिमतेरपहर्ता स्ववञ्चनात् । स्तेनश्चाभेदवेत्ता तु ब्रह्मणो हन्यते सदे'ति तत्त्वविवेके । न च दार्ढ्यमात्रे दृष्टान्तोऽयम् ।

स यदि तस्य कर्ता भवति स यदि तस्य कर्ता न भवतीति हतिमुक्त्योरपहारानपहारैकहेतुकत्वश्रुतेः । अन्यथा यदि दृढो भवति यद्यदृढो भवतीत्युच्येत । न च सत्यासत्यमात्रम् । तदा सत्यानृतवाग्दृष्टान्तेन पूर्तेरपहारदृष्टान्तो न स्यात् । तस्मादभेदज्ञानेन महान्तं विनाशं प्रदर्श्य भेदज्ञानान्मुक्तिपरमेवैतद्वाक्यम् । भिन्नस्यैवोत्कर्षो भवति । अभिन्नस्य कुत उत्कर्षः स्यात् ? । अज्ञानदुःखयुक्तत्वाच्च । न हि तत्पक्षे परमार्थदुःखिनो भ्रान्त्या दुःखिनश्च तत्काले कश्चिद्विशेषः । अस्वातन्त्र्यं च भ्रान्तस्य निश्चितमेव । न हि भ्रमः स्वेच्छया युज्यते । 'स्वात्मानं परमं विष्णुं विदित्वैव स राघवः । दैत्यानां मोहनार्थाय दर्शयामास मूढतामि'ति पाद्मे ॥ 'ॐ जगद्व्यापारवर्जं ॐ'॥ ॥ 'ॐ प्रकरणात् ॐ'॥ इत्यैश्वर्यमर्यादया मुक्तानां ब्रह्मणश्च भेदस्यैव निर्णीतत्वाच्च भगवता । 'ब्रह्मसूत्रानुसारेण वेदाद्यं सर्वमेव च । योज्यं न ब्रह्मसूत्राणि दृश्यमानार्थतोऽन्यथे'ति च ब्रह्मवैवर्ते । 'चोरदृष्टान्ततो यस्य ह्यभेदज्ञानतस्तमः । भेदेनोत्कर्षवेत्तुस्तु मुक्तिरेव ह्यचोरवदि'ति च । 'सारत्वात्स इतिप्रोक्तो ज्ञानत्वाद्य इतीरितः । सर्वस्येष्ट इति ह्येष मानानामणकोऽणिमा । तत्तन्त्रत्वादैतदात्म्यं स सत्यः साधुरूपतः । तत्ततः पूर्णतश्चात्मा सादनात्स इतीरितः । अतत्त्वमसि पुत्रेति य उक्तो गौतमेन तु । नवकृत्वः सदृष्टान्तं सर्वभेदेन केशवः । तस्मै नमो

(तदेष श्लोकः सर्वेषां खलु भूतानामात्मा सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ तेनात्मानमन्तर्धाय न किञ्चित्पापमृच्छति ॥ आत्मसत्याऽऽत्मसाक्षी सतां धर्मः प्रतापवान् ॥ न स पापानि कुरुते यस्यात्मा भवति प्रियः ॥ जायत्येको म्रियत्येकोऽश्नात्येकः शुभाशुभमिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति तदेष श्लोकः ॥ सर्वभूतात्मभूतेभ्यः सम्यग्भूतानि पश्यतो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति पदज्ञानात्पदैषिणः पदज्ञानात्पदैषिणः ॥ अयं श्लोकपाठः सर्वोऽपि काचित्क इति वेदेशीये) ॥ १७ ॥ ओमिति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भगवते चिदचित्परमाय ते । पुरुषोत्तमाय देवाय पूर्णानन्दैकरूपिणे' इति सामसंहितायाम् । अतः सर्वचिदचिद्विलक्षणः सर्वोत्तमः सर्वगुणपरिपूर्णो भगवान्पुरुषोत्तम इति सिद्धम् ॥ छ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

॥ हरिः ॐ ॥ यद्वेत्थ तेन तदुक्त्वा मामुपसीद । 'पितृलक्षणं तु पित्र्यं स्याद्राशिः स्यात्पूगलक्षणम् । देवतालक्षणं दैवं निधिश्च निधिलक्षणम् । वाकोवाक्यं मूलवेदो वेदसारोपसंहृतिः । एकायनमितिप्रोक्तं देवविद्या त्वमानुषी । देवज्ञेयैव या विद्या ब्रह्मविद्या तथारणम् । भूतविद्या भूतचिह्नं क्षत्रविद्या तु नीतिका । नाक्षत्री ज्योतिषाख्या च सर्पलक्षणमेव च । सर्पविद्येति सम्प्रोक्ता या देवपरिचारगा । सा देवजनविद्या स्यादेता वेद स नारद' इति सामसंहितायाम् । 'विद्यानां निर्णयाज्ञानादविद्वानुच्यते पुमान् । सर्वविद्याविदप्यद्धा तस्मान्निर्णयवित्तये । कुमारमैच्छदेवर्षिर्नारदो ब्रह्मवित्तममि'ति च । 'विष्णोर्नाम यतो विद्याः सर्वनामेत्यतः स्मृतः ।

॥ हरिःॐ ॥ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तꣳ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच ॥१॥ ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तꣳ होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्वेति ॥ ४ ॥ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम

नामाभिमानिनी चोषास्तस्यां ब्रह्म परं स्मरेत् । यदेषा न त्वमेया स्यान्मीयते ह्युषसि ध्रुवम् । रात्रिमानमजानद्भिस्ततो नामेत्युषाः स्मृता ॥ १ ॥

तस्यास्तु भूयसी स्वाहा धर्मज्ञानसुखादिभिः । सर्वैर्गुणैर्विमुक्तौ च तथा बन्धे च सर्वदा । वाचोऽभिमानिनी सैव वाङ्नाम्नी चाश्वनाद्रसोः ॥ २ ॥

एवं तस्या विमुक्तौ च पर्जन्यः सर्वतो वरः । मनोऽभिमानी सम्प्रोक्तो वृष्ट्या निर्माणतो मनः ॥ ३ ॥

ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥२॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वाऽऽमलके द्वे वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्राꣳश्च पशूꣳश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते स यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ३ ॥

तथा तस्माद्वरो मित्रो मुक्तौ सङ्कल्पदेवता । अह्नि सङ्कल्पयेद्यस्मात्स्वप्स्यन्ति निशि यत्ततः । तथा मित्राद्वरस्त्वग्निर्मुक्तौ चित्तस्य देवता । चितत्वाच्चित्तनामा च तस्माद्वरुण एव च । ध्यानस्य देवता चासौ तन्नामा च निधानतः । सत्यानृतविवेकार्थं तथा तस्मान्निशाकरः । विज्ञानदेवता चासौ तन्नामा च विवेचनात् । सत्यस्य तस्माच्च तथा वायुर्भूतात्मको वरः । बलात्मकस्तथा तस्मादन्नदेवोऽनिरुद्धकः । अन्ननामानुनादित्वात्तैजसाहंभवस्ततः । तथा वरिष्ठः प्राणाख्यो वायुः सोऽपां च देवता । अम्नामा देहसंव्याप्तेस्तथा तस्मात्पुरन्दरः । तेजोभिमानी तन्नामा तेजो ह्योज इतीर्यते । तथा तस्मादुमा चैव सा चाकाशाभिमानिनी । आकाशनाम्नी दीप्तत्वात्तस्याश्चैव सदा शिवः । स्थिरस्मृत्यभिमानी स सममेव रतेः स्मरः । मुख्यवायुप्रिया तस्मात्परमैव सरस्वती । बन्धमुक्त्योः सर्वगुणैः सर्वदाऽऽशास्वरूपिणी । शमित्यानन्द उद्दिष्ट आशापूर्णसुखत्वतः । तस्याः श्रेष्ठो मुख्यवायुः प्रकृष्टानां च नायकः । प्राणनामा णइत्येव ह्यानन्दः समुदीरितः । आणा सरस्वती प्रोक्ता तत्प्रकृष्टसुखत्वतः । प्राण इत्युच्यते वायुः सर्वे त्वेते दशोत्तराः । पर्जन्यमित्रशिखिनो भूतवायुस्तथैव च । द्विगुणा एवानिरुद्धोऽनिलात्पश्चगुणाधिकः । पादोनो वरुणादग्निरध्यर्धोनस्समो मतः । शिवादाशा तथैवास्या मुख्यवायुः शतोत्तरौ । सङ्ख्यान्यथात्वं यत्र स्यात्तत्रावेशविशेषतः । अवराणां गुणस्यापि परमीयत्वतस्तथा । प्राणात्तु भगवान्विष्णुरनन्तगुणतोऽधिकः । नित्यमुक्तो नित्यशक्तिर्नित्योद्रिक्तगुणः प्रभुरि'ति तत्त्वविवेके । 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवती'त्यादेश्च । 'अथातः सम्भूतिः परमाद्विद्या विद्यायाः प्राणः प्राणाच्छ्रद्धा श्रद्धायाः शिवश्शिवाद्बुद्धिर्बुद्धेरिन्द्र इन्द्रात्तैजसः प्राणस्तैजसादनिरुद्धोऽनिरुद्धात्स्पर्शवातः स्पर्शवातात्सोमस्सोमाद्वरुणो वरुणादग्निरग्नेर्मित्रो मित्रात्पर्जन्यः पर्जन्यात्स्वाहा स्वाहाया उषा जायते तेषां परः परोज्यायान्गुणैरुत्तर उत्तरः प्रत्यवरः परस्मात्परमादुत्तर उत्तरो मुच्यते स्वं स्वं भावमापद्यते । नैषां पारावर्यमुच्छिद्यते कदाचन नैषां पारावर्यमुच्छिद्यते कुतश्चन पारावर्येणैव ब्रह्मोपयन्ति पारावर्येणैव मुक्ताः सञ्चरन्ती'त्यादि श्रुतेश्च । नामादिमारुतान्तेषु देवेष्वेभ्यश्च भेदतः । उपासितो हरिर्मुक्तिं दद्यान्नास्त्यत्र संशय' इति सत्तत्त्वे । 'उषादिमारुतान्तेषु समः समगुणोऽपि सन् । ध्यातः प्रीतिं हरिर्यायादधिकामुत्तरोत्तरे । उत्तमेषूत्तमा प्रीतिस्तस्य तत्र स्मृतस्ततः । ध्यातुरप्युत्तमां प्रीतिं यायान्नास्त्यत्र संशयः । तारतम्यपरिज्ञानात्तेषु ध्यातो विमुक्तिदः । प्रीतिं न चान्यथा यायादिति शास्त्रस्य निर्णय' इति तत्त्वविवेके । 'नामादिप्राणपर्यन्ताः सप्तम्यर्थाः प्रकीर्तिताः । तृतीयापञ्चमीषष्ठीचतुर्थ्यर्थाश्च सर्वशः । शब्दास्ते ब्रह्मशब्देन सम्बध्येयुर्यदा तदा । ब्राह्मणोऽस्य मुखं यद्वदात्मा वै पुत्रको यथा । यथा च यूप आदित्य एवमेष प्रकीर्तितः । सप्तसु प्रथमा यस्माद्भूयो भूयस्त्वतस्तथा । षट्सु द्वितीया यस्माच्च

सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च समकल्पन्तामापश्च तेजश्च तेषां संक्लृप्त्यै वर्षꣳ सङ्कल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नꣳ सङ्कल्पतेऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते प्राणानाꣳ संक्लृप्त्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्ते मन्त्राणां संक्लृप्त्यै कर्माणि सङ्कल्पन्ते कर्मणाꣳ संक्लृप्त्यै लोकाः सङ्कल्पन्ते लोकानां संक्लृप्त्यै सर्वं सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्स्वेति ॥२॥ स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्ध्यति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥

कारणत्वात्परस्य च । न ह्यन्यदन्यदित्येव ध्यातं स्यात्पुरुषार्थदम् । अनर्थश्च भवेत्तस्माद्भृत्ये राजेतिबोधवत् । राजपूजां यथा भृत्ये कुर्याद्राजा हिनस्ति हि । तद्वशत्वात्तथा भृत्य एवं नामादिकं च यः । उपास्ते ब्रह्मरूपेण तं ब्रह्माथेतराणि च । पातयन्ति तमस्यन्धे तस्मान्नेक्षेत तांस्तथे'ति सामसंहितायाम् । 'अचेतनमयोग्यं च तथैवातात्त्विकं क्वचित् । नोपासीत परोऽनर्थः स्यात्तथोपासनाकृतः । दर्भचर्मादयश्चातो देवता ह्यभिमानिनः । न ह्यचेतनकं किञ्चित्फलदं स्यात्कदाचन । औषधादिषु चैतस्माद्देवा एव वरप्रदाः । औषधादिस्थिता देवास्तेऽज्ञे दृष्टफलप्रदाः । ज्ञानिन्यदृष्टदाश्च स्युर्नादैवं किञ्चिदिष्यते । यथाज्ञस्यापि राज्ञस्तु भोजनं कॢप्तमिष्यते । न त्वविज्ञाय राजानं ग्रामप्राप्तिस्ततो भवेद् । एवं देवा दृष्टफलं दद्युरज्ञस्य चाल्पतः । किञ्चिज्ज्ञानकृताद्दृष्टात्तच्च नैवान्यथा भवेत् । अदृष्टाख्यं फलं यत्तु तज्ज्ञस्यैव न चान्यगम् । तस्मादचेतनोपासां न कुर्यात्क्वापि कश्चन । न चासत्यां न चायोग्यां यदीच्छेदुत्तमं फलम् । यदि नेच्छेत्तमोगन्तुं यदिचेच्छेद्धरेः प्रियम् । अथ कर्तव्यकारी च मुमुक्षुरथवा भवेत् । सोऽपीच्छेत हरेः प्रीतिं नात्र कार्या विचारणे'त्युपासनालक्षणे । 'ॐ अभिमानव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॐ' । 'ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापी'ति भगवद्वचनम् । 'देवेषु चर्मादिनामानि संवादादेरि'ति च देवतामीमांसायाम् । 'अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यामि'ति सङ्कर्षणसूत्रम् । 'ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा' । 'प्र वो ग्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मणा' । 'न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनारे महामर्कं मघवन् चित्रमर्च' । 'न देवानामतिव्रतं शतात्मा न जीवति' । 'अनेहसो व ऊतयः सु ऊतयो व ऊतयः' । 'द्यावापृथिवी जनयन्नभिव्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया । अन्तरिक्षं स्वा १ राप प्रुरूतये वशं देवासस्तन्वी ३ नि मामृजुः' । 'अचेतनं

चेतनेभ्यो दैवतेभ्यश्च चेतनाः । देवाः प्राणाच्च स प्राणो विष्णोरेव सदैव तु । स्वभावं च प्रवृत्तिं च विकारं च समाप्नुयुः । कश्चिद्भाव ऋते तेषां नैतत्स्याच्च कदाचन । अचेतनप्रवृत्तौ तु न दृष्टान्तोऽस्ति कश्चन । चेतनानां प्रवृत्तेश्च दृष्टत्वादेव सर्वशः । अदृष्टं दृष्टवज्ज्ञेयं यथा दृष्टप्रणेतृकम् । विसर्पत्तण्डुलं दृष्ट्वा कल्प्या तत्र पिपीलिका । न तद्दृष्ट्वैव दृष्टानामपिपीलिकसर्पणम् । एवं दृष्टानुसारेण चिदधीनमचेतनम् । दुर्घटा शक्तिरपि हि पिशाचानां हि दृश्यते । देवानां किमु किम्वेव परमस्य हरेः प्रभोरि'त्यादि ब्रह्मतर्के ।

हृदयज्ञो भगवत्तत्त्वज्ञः । हृदयनाद्धृदयम् । 'उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणय'इति श्रुतिः । 'कोलं पूगफलं प्रोक्तं कलं ताम्बूलपत्रकमि'त्यभिधानम् । 'भूतानां भौतिकानां च मन्त्राहुतिगणस्य च । अचेतनगणस्यास्य कल्पको मित्रनामकः । प्राणा भूतानि मन्त्राद्याश्चिदचित्त्वविभेदिनः । अचितां कल्पको मित्रश्चितां वाय्वादयः स्मृता'इति वस्तुतत्त्वे । सर्वमचेतनं सङ्कल्प्यते । 'अस्थिरस्मरणं चित्तं स्थिरसंस्मरणं स्मर'इति शब्दनिर्णये । 'वेदनं ज्ञानमात्रं स्याद्विद्वत्त्वं तु विशेषत'इति च । 'मोक्षे यस्मिन्प्रवेशः स्यात्सा प्रतिष्ठा हि

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि॥१॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मा(त्मका)नि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तꣳ ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति ॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ॥ ३ ॥ ५ ॥

मुख्यतः। उपचारतस्त्ववस्थानमिति शब्दविदो विदुरि'ति च। 'देवा मनुष्यतां प्राप्ता विज्ञेया देवमानुषाः। ध्यानं कुर्वन्त इव ते नैव स्युर्बहुभाषिणः। ब्रूयुरर्थवतीं वाचं नानर्थां प्रायशो हि त' इति

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥१॥ स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्स्वेति॥१॥ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपीह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेनापो बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन वै लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति ॥१॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥८॥

पाद्मे। 'बलं ज्ञानबलं चैव बाह्यं चेति द्विधा मतम्। युक्तिज्ञता ज्ञानबलं सा ज्ञानादधिका मते'ति तत्त्वसारे। अन्नं ज्ञानरसान्नं च बाह्यमन्नमिति द्विधा। ज्ञानान्नं ज्ञानबलतः श्रेष्ठं ज्ञानरतिर्हि तत्। यद्बाह्यं तु बलं तस्माद्बाह्यमन्नं विशिष्यते। आपश्च द्विविधाः प्रोक्तास्तृप्तिर्या ज्ञानतो रतेः। ता ज्ञेया आन्तरा आपो बाह्यास्तु द्रवरूपकाः। आन्तरान्नादान्तरापो बाह्याद्बाह्यास्तथा वराः। एवं तेजः प्रातिभाख्यं बाह्यं चेति द्विधा मतम्। प्रातिभं ज्ञानतृप्तेश्च परमाकाश एव च।

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्नीयाद्यदु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथान्नस्याशी द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ९ ॥

आपो वावान्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकमाप एवेमा मूर्ता अप उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्वान्कामाꣳस्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥

तेजो वावाऽद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथाऽऽपः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तेज उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ११ ॥

स्थिरा तु प्रतिभान्तस्था छिद्रमेव तु बाह्यगः। स्थिरा हि प्रतिभा श्रेष्ठा चञ्चला या स्मराभिधा। एकधैव स्मृतिः श्रेष्ठाऽऽशापरोक्षदृगात्मकम्। श्रेष्ठं सुखं ततो मोक्षे प्राणाख्यं परमं सुखम्। उत्तरोत्तरमेतद्धि वाय्वन्ताभिमतं सदा। बाह्याञ्चो बाह्यमन्नं च जायतेऽन्यत्तदन्यथा। व्यक्तिरन्तर्गतानां तु विपरीतक्रमाद्भवेत्। तथापि मोक्षगं यस्मात्स्वभावो नित्य एव तु। अतस्तस्मादापरोक्ष्यं कादाचित्कं हि जायते। दृष्टयधीना स्मृतिश्चेयं प्रतिभा स्मृतिसम्भवा। स्थैर्यमालम्ब्य तु चलमन्यथा नैव तिष्ठति। प्रतिभातश्च तृप्तिः स्यादतृप्तस्य तु का रतिः। तत एवं क्रमादेव वरिष्ठः प्राणजो गुण' इति च ॥ १४ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽसंबाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ॥ २ ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयाꣳस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्नस्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशूꣳस्स्मरमुपास्स्वेति ॥१॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्राꣳश्च पशूꣳश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा ह्यस्याऽऽशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

योऽसौ प्राणः स प्राणेन परब्रह्मणा याति। स एष भगवान् प्राणं प्रत्यभीष्टं ददाति। प्राणस्य प्राणमिति श्रुतेः। प्राणो वायुः परमात्मानं च ज्ञानेन दर्शयन्ददाति। सर्वस्मादतीतमुत्तमं वदतीत्यतिवादी। 'एष तु वा अतिवदती'ति तुशब्दोऽर्थान्तरवाची। अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्रश्नो व्यतिहार्यः। 'यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम्। यत्र प्रमाणं वाक्यं वा प्रतिहार्यं न संशयः'। 'ॐ व्यतिहारो विंशिषन्ति हीतरवदि'ति च भगवद्वचनम्। अतिवादी प्राणवादी विष्णुवादी विशेषतः। स सत्यो भगवान्विष्णुर्यन्निर्दोषो नियामकः। विशिष्टज्ञानरूपश्च सामान्यज्ञानरूपकः। नित्यश्रद्धा-

---

प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वꣳ समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥ स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि (इति) ॥ २ ॥ अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यतिषन्दहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृहाऽसीति न भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽसीति नाचार्यहाऽसीति न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीत्येव ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन्सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १८ ॥

स्वरूपश्च तथैव स्थैर्यरूपकः । स एव सर्वकर्ता च सुपूर्णानन्दरूपकः । स च सर्वगुणैः पूर्णो भूमेत्युच्चार्यते ततः । यदधीनं विना नान्यत्किञ्चिदस्ति कुतश्चन । स भूमोक्तोऽतिपूर्णत्वादन्यदल्पमुदीर्यते । स सर्वगुणसम्पूर्णः सर्वदेशेषु सर्वदा । स्वतन्त्रः सर्ववस्तूनि तदधीनानि सर्वशः । पूर्णत्वात्सुखरूपोऽसौ सर्वकर्ता सुखत्वतः । कर्तृत्वात्सुस्थिरश्चासौ स्थिरत्वादास्तिकस्तथा । आस्तिकत्वाच्च मन्तासौ विज्ञाता च ततो हरिः । ज्ञातृत्वाच्च स निर्दोषः सर्वस्यापि नियामकः । भूमा नारायणाख्यः स्यात्स एवाहङ्कृतिः स्मृतः । आकार्योऽहमिति ह्येष ततोऽहङ्कार उच्यते । जीवस्थस्त्वनिरुद्धो यः सोऽहङ्कार इतीरितः । सोऽप्यणुत्वेऽपि संव्यापी परमैश्वर्ययोगतः । यथा बालतनौ विष्णौ मार्कण्डेयेन धीमता । प्रविश्य नान्तोऽधिगत एवं व्याप्तो हरिः परः ।

यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ ॥ १ ॥ २० ॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यꣳ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥ २४ ॥

अणुरूपोऽपि भगवान्वासुदेवः परो विभुः । आत्मेत्युक्तः स च व्यापी न च भेदो हरौ क्वचिदि'ति परमसारे । भूमप्रसादं विना नाल्पे सुखमस्ति । मर्त्यं च पूर्वम् । 'अल्पापि ह्यमृता देवी श्रीः पूर्णातिप्रियत्वत'इति च । आत्मरतिर्भगवद्रतिः । स्वो भगवान् । सोऽस्य प्रत्यक्षत आज्ञापयिता भवतीति स्वराट् । आत्मतः प्राण आत्मत आशेत्यादि मुक्तःसन् प्राणादीनां सृष्ट्यादिकं पश्यतीत्यर्थः । 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'ति वाक्यशेषात् । पश्य इति द्रष्टा । 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमि'ति श्रुतेः । 'भूमोपासनयोग्यस्तु साक्षाद्ब्रह्मैव मुख्यतः । स तद्विद्याबलेनैव विष्णुना रतिमाप्नुयात् । तेनैव क्रीडते नित्यं स्त्रीरूपो मिथुनीभवेत् । तदानन्दः स एवास्य राजा भवति नापरः । पश्येच्च प्राणसृष्ट्याद्यं ये तदन्य उपासकाः । ते यथायोग्यमाप्स्यन्ति फलं मुक्तौ न संशय' इति परमतत्त्वे । न च भूमानं भगवो विजिज्ञास इति पृष्टःसन् भूम्नो लक्षणं स एवाधस्तात्स उपरिष्टादित्यादिना पूर्णत्वं भगवतोऽन्यस्याहङ्कारस्योपदिशतीति युज्यते। न चाहङ्कारस्य पूर्णत्वमस्ति। न च मुख्ये पूर्णत्वे युज्यमाने उपचरितं युज्यते । न चाहङ्कारस्य काचित्प्रस्तुतिः । अथ शब्दस्तु रूपान्तरापेक्षया युज्यते । अतः शब्दस्तत्प्रसादादिति । आत्मरतिः स्वराडित्यादि । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति ब्रह्मण उत्पत्तिप्रसिद्धेः

स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्वमित्यतोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ २५ ॥

स्वयम्भूरात्मभूरित्यादिष्वात्मशब्दः स्वयंशब्दश्च यथा विष्णुवाची तद्वदेवात्राप्यात्मशब्दो विष्णुवाच्येव। न च मुक्तेभ्यः प्राणादिकमुत्पद्यते। 'ॐ जगद्व्यापारवर्जमि'ति वर्णितत्वाद्भगवता। आत्मत एव प्राणो जायत इत्यवधारणान्न भगवतोऽन्यस्मात्प्राणो जायते। 'आत्मेति मुख्यतो विष्णुस्तदन्ये तूपचारतः। तथैव स्व इति प्रोक्तस्तस्माद्ब्रह्माऽऽत्मभूः स्वभूरि'ति स्कान्दे। 'इदंनामातिसामीप्यात्सर्वं पूर्णगुणत्वतः। भूमाहमात्मेतिहरिस्त्रिविधोऽपि हि सर्वदे'ति विश्वनिर्णये। 'स्त्रीगुणाः पुंगुणाश्चैव नपुंसकगुणा अपि। यदधीना व्यत्ययः स्याल्लिङ्गानां तत्र सर्वशः। कः किं कं तत्सर्वमात्माऽदितिर्देवादयस्तत'इति लिङ्गनिर्णये। 'गुरोर्विद्याहृतिर्या तु स आहार इति स्मृतः। तच्छुद्धौ ज्ञानशुद्धिः स्याज्ज्ञानशुद्धौ स्थिरा स्मृतिः। स्मृतिस्थैर्ये त्वापरोक्ष्यं हरेर्मोक्षस्ततो भवेदि'ति साधननिर्णये ॥ २६ ॥ ॐ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेद्ँ सर्वमिति ॥१॥ तदेष श्लोकः ॥ न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताँ सर्वँ ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति ॥ स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशःस्मृतः ॥ शतं च दश चैकं च सहस्राणि च विँशतिः ॥ आहार शुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः ॥ स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति देवर्षये नारदाय भगवान्सनत्कुमारस्तँ स्कंद इत्याचक्षते तँ स्कंद इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ ॐमिति श्रीमच्छांदोग्योपनिषदि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ ॥ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर इति ब्रह्मपुरशब्देन ब्रह्माख्यं पुरं पूर्णत्वात्पुरमिति परं ब्रह्म ब्रह्मणः पुरमिति शरीरं चोभयं विवक्षितम्। 'प्राप्तोऽवध्यं ब्रह्मपुरं राजेव निवसाम्यहम्'। 'अस्मिंश्चेद्यदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितम्। यदैनज्जरा वाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरि'ति वाक्यशेषाद्भगवद्वचनाच्च ब्रह्मपुरशब्देन पुरंब्रह्मोच्यत इत्यवसीयते। 'यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थं यदिदं शरीरं तदेतदाद्यं देवसदनमि'त्यादेः शरीरं च। 'यद्वैतद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः। यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यती'त्यादिना परब्रह्मण्येव हृदयं स्थितम्। 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्। दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः किं तदत्र विद्यत'इत्याकाशशब्देन भूताकाशो विवक्षितः। किं तदत्र विद्यत इत्यस्यायं परिहारः। अस्मिन्भूताकाशे परब्रह्माख्य आकाशो विद्यते। आसमन्तात्काशनादाकाशः। आसमन्तात्कमश्नातीति वा। अस्मिन्कामाः समाहिता इति वाक्यशेषात्। आसमन्तात्कामानश्नातीति वा। स च यावान्बहिः परमात्मा व्याप्तोऽस्ति तावानेव विद्यते गुणतः। पूर्णगुणत्वादल्पपरिमाणस्यापि महत्परिमाणत्वं च युज्यते। अचिन्त्यशक्तित्वात्। 'यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्ति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्ये'ति वचनात्। आनुपूर्व्येति श्रुतिप्रमाणादित्यर्थः।

॥ हरिःॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥ तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्रविद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥ २ ॥ यावान्वा अयमाकाशस्तावनेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रम-

'आनुपूर्वी श्रुतिर्वेद आम्नायश्चेति कथ्यत'इत्यभिधानात् । अन्यथाऽनिशमित्युक्तिविरोधात् । 'एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या' इति हृदयस्थस्यैवाणुत्वमहत्वोक्तेश्च । 'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्रशङ्का। चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाङ्गीर्हि तथा प्रतीता' इति च श्रुतिः । 'सुविरुद्धा अश्रुताश्च गुणाः सन्त्येव सर्वशः । दोषाः केऽपि न सन्त्येव श्रुता अपि तु सर्वश' इति गारुडे । किं तदत्र विद्यत इति पृष्टत्वाद्धृत आकाशो हृदयशब्देनोच्यते । हृद्ययनात् । तस्मिन् हृदयाख्य आकाशे ब्रह्माख्य आकाशो विद्यत इत्यर्थः। अन्यथा कथं भूताकाशस्य दहरस्य बहिराकाशसमत्वम् । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति पूर्वोक्ताकाशस्य दहरत्वमुक्तम् । उत्तरस्य तु यावान्वा अयमाकाश इत्यनन्तपरिमाणत्वम् । अतो ब्रह्माकाश एवोत्तरः । पूर्वोक्तस्याभूताकाशत्वे 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यं तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यं सहस्रशीर्षꣳ देवमि'त्यादि कथं युज्यते ? । न हि भगवदन्तःस्थितमेवान्यत्किञ्चिद्विजिज्ञासितव्यम् । तद्वावेत्यवधारणाच्च । उत्तरस्यापरब्रह्मत्वे च सर्वाधारत्वं 'नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादि न युज्यते । किं तदत्रविद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यस्य य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्येव

सावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥ तं चेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वꣳ समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जराऽवाप्नोति प्रध्वꣳसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥ स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशंति यथानुशासनं यं यमंतमभिकामा भवन्ति

परिहारः । न तू'भे अस्मिन्द्यावापृथिवी'त्यादि । तत्तु विजिज्ञासितव्यत्वे हेतुत्वेन सामर्थ्यकथनमेव । न हि द्यावापृथिव्यादेरेव विजिज्ञास्यत्वम् । 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथे'ति हि श्रुतिः । उभे अस्मिन्द्यावापृथिवीत्याद्युभशब्दो मुक्तामुक्तराशिव्यपेक्षया । 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ती'ति वाक्यशेषात् । अस्येति संसारिणः । न हि संसारिणो मुक्ता उपकारकाः । यद्यस्य नोपकारकं तत्तस्य नास्तीत्युच्यतेऽन्यस्य सत्वेऽपि । यथा वित्तादि । यथायोग्यमेवैनं भगवन्तं प्रजा मुक्ता अन्वाविशन्ति तच्छासनानुसारेण । यं यं कामं कामयते तं तस्मादेवोपजीवन्ति । तदविदुषां पुण्यानि क्षयिष्णुफलान्येव भवन्ति । एतांश्च सत्यान्कामान्भगवदीयान् । 'बृहत्त्वात्पूर्णकामत्वाद्विष्णुर्ब्रह्मपुराभिधः । तस्मिंस्तस्य पुरं देहस्तस्मिन्हृदयमास्थितम् । हृदयाकाशगो विष्णुस्तस्मिन्त्सर्वमिदं स्थितम् । स सत्यकामो भगवान्यदिष्टं तस्य तद्भवेत् । तस्मिन्त्समाहिताः कामाः सत्याः पुंसामपि ध्रुवम् । तस्यैव

यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवंति ॥ ५ ॥ तद्यथेह कर्म(चि)जितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजंत्येताꣳश्च सत्यान्कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येताꣳश्च सत्यान्कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठंति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठंति तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठंति तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥ अथ यदिगंधमाल्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गंधमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गंधमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्न-

ह्यनुसारेण सत्यत्वं नान्यथा क्वचित् । यथा बिम्बानुसारेण प्रतिबिम्ब-प्रकाशनम् । तस्माद्ये मुक्तियोग्याः स्युस्तेषां कामाः पुरापि तु । सत्याः सन्तस्तदज्ञानान्न दृश्यन्ते तथाऽखिलाः । अज्ञानमनृतं प्रोक्त-मृगताविति धातुतः । तस्माद्द्रष्टुं यदिष्टं स्यात्तद्दृष्टिनियमो न तु । अमुक्तस्य हरेर्लोकं मुक्तो गत्वा हि पश्यति । अज्ञत्वादेव सुप्तौ तु नित्यं यान्तोऽपि माधवम् । नैव पश्यन्त्यसौ विष्णुर्हृदयं नाम हृद्गतेः । एवं हृदयनामानं विष्णुं जानन्हि नित्यशः । विष्णुलोकगतेः पुण्य-माप्त्वा विष्णुं व्रजेत्तथा । यस्य सम्यक्प्रसादोऽस्ति विष्णोरेव स उच्यते । सम्प्रसादः स उत्थाय शरीरात्प्राप्य केशवम् । यथास्वरूपस्तु भवेद्यं प्राप्यासौ स्वरूपताम् । आप्नोति स परो ह्यात्मा भगवा-निन्दिरापतिः । इत्याह सा रमादेवी पश्यन्ती परमं पदम् ।

पानलोककामो भवति संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभि-कामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेवास्य समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा अनृताऽपिधानास्तेषाꣳ सत्यानाꣳ सतामनृत-मपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विंदतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरंतो न विंदेयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंत्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तꣳ हृदयमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवं वित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतद-मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥

सदित्यमृतधर्माणो मुक्ताः श्रीरपि चेरिताः । तीत्युक्ता मर्त्यधर्माण-स्तेषां नियमनाद्धरिः । सत्यमित्युच्यते सद्भिः सेतुश्चापि विधारणात् । सितमस्मिन् जगत्सर्वमिति सेतुरितीरितः । एतं सेतुं प्रतिपुमानन्य-स्तीर्त्वा ह्यदोषवान् । स प्राप्यो ब्रह्मचर्येण मनोवाक्कर्मभिस्तु यत् । चरणं ब्रह्मणि परे ब्रह्मचर्यं हि तत्स्मृतम् । तेनैव ब्रह्मचर्येण भवेयु-र्ब्रह्मलोकगाः । एतेषां ब्रह्मलोकः स्यात्परं ब्रह्मैव लोकनात् । ब्रह्मलोक इति प्रोक्तं तस्य लोकोऽपि कथ्यते । यज्ञ इष्टं च सत्रं च मौनं-चानशनं तथा । परस्य ब्रह्मणो ज्ञानं सर्वमेतदुदीरितम् । परस्य ब्रह्मणो लोके श्वेतद्वीपाभिधे परे । अरण्यौ चार्णवौ दिव्यौ चिदानन्द-रसात्मकौ । यावानुच्चः स्वर्गलोकस्तावानुच्चतया स च । श्वेतद्वीपो

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतियमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय नैतꣳ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतꣳ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तंतेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वाऽधः सन्ननंधो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्य-तेऽसकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविंदंति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विंदतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वाऽऽत्मानमनु-विंदते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विंदतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥ अथ यदनाशकायन-मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानु-विंदतेऽथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेवतदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोमसवन-

दिविष्ठोऽतस्तत्र मद्यं सरोवरम् । सर्वभोज्यात्मकं दिव्यं तत्राश्वत्थाः सुधास्रवाः । तत्र विष्णोः पुरं दिव्यमपराजितनामकम् । विमिताख्यं च पर्यङ्कं विष्णोर्मानेन सम्मितम् । चित्सुवर्णमयं दिव्यं लक्ष्मीस्तत्तत्स्वरूपिणी । स श्वेतद्वीपगो विष्णुः पर्यङ्कब्रह्मनामकः । स एष हृदि नाडीषु पञ्चरूपः प्रतिष्ठितः । विष्णोरणिम्नो रूपाणि पञ्चनाडीस्थितानि तु । नारायणाख्यं सौषुम्नं मध्यस्थं रक्तवर्णकम् । शुक्लं तु वासुदेवाख्यं नादिन्यामग्रतः स्थितम् । पिङ्गलायां पिङ्गलं तु रूपं सङ्कर्षणाभिधम् । पश्चिमे वज्रिकायां च पीतं प्रद्युम्ननामकम् । इडायामनिरुद्धाख्यं नीलरूपं व्यवस्थितम् । सूर्येऽप्येवं पञ्चरूपो भगवान्संव्यवस्थितः । आदित्यनामा चादित्वात्तद्व्याप्तं सूर्यमण्डलम् । तद्रश्मिभिस्तथा व्याप्ताः समस्ताः सूर्यरश्मयः । तस्मिन्नाडीषु च

स्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳ हिरण्मयं ॥ ३ ॥ तद्य एवैतावरं च वै ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविंदंति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिंगलस्याणिम्नस्तिष्ठंति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिंगल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥ तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छंतीमं चामुष्मादादित्यात्प्रतायंते त आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते स ओमिति वा होद्वा मीयते स यावत्क्षिपेन्मानस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदं(नं)निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥ तदेष श्लोकः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति उत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ ६ ॥

प्रोतास्तथा नाडीस्थरश्मयः । तन्नाडीसंस्थितं विष्णुं मध्ये जीवः प्रपद्यते । तत्तेजसा हि सम्पन्नः सुप्त इत्यभिधीयते । ओमित्येव वहन्नित्यं वायुरोंवाडितीरितः । तेन वामत्वमायाति मुक्तिकाले ह्युपासकः । दिव्यचिद्रूपभावो हि वामभाव उदीरितः । यदैनं नेतुमन्विच्छन्मनः क्षिपति मारुतः । आदित्याख्यं तदा विष्णुं याति जीवः स्वविद्यये'ति पर्यङ्कोपासनायाम् ॥ ६ ॥

'इन्द्रो विरोचनश्चैव श्रुत्वा तु ब्रह्मणोऽक्षिगम् । विष्णुमानन्दरूपं तं सम्यक्ज्ञानविपर्ययौ । आपतुस्तत्र देवेन्द्रो जानन्नपि विरोचनम् । मोहयन्ननुरूपाणि तस्य वाक्यान्युवाच ह । यथा विरोचनो नैव जानीयाद्विष्णुमञ्जसा । स्ववाक्यं चानृतं न स्यात्तथा ब्रह्माऽप्युवाच ह । अयोग्या ह्यसुरा ज्ञाने वक्तव्यं चैव नानृतम् । मच्छापादासुरो भावः प्रह्लादादेर्न तु स्वतः । अयं त्वासुर एवातो वक्ष्याम्यस्योभयं यथा । इन्द्रस्तु शुद्धभावत्वात्पुनरायास्यति ध्रुवम् । इत्यभिप्रायतः प्रोक्तो ब्रह्मणाक्षिगतो हरिः । अयोग्यत्वात्तु तच्छ्रुत्वा प्रतिरूपं विरोचनः । मत्वाऽप्स्वादर्शके चैव पप्रच्छ कतमस्त्विति । तत्रापि

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति स सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हंत तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामानितीन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिꣳशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तमिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह भगवतो वाचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तामिति ॥ ३ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽतरक्षणि

तु हरेर्भावं हृदि कृत्वा चतुर्मुखः। दृश्यते ह्येष एवेति तत्त्ववेदिविवक्षया। तथापि योग्यतैवात्र भूयसीति निवेदितुम्। दर्शयन्प्रतिरूपस्य दोषानाह प्रजापतिः। अलङ्कारादिभिर्युक्तः पश्यस्वेति विवेचयन्। यथा देहगुणे गौण्यं दोषे दोषास्तथैव तु। तथाप्यशुद्धभावत्वात्प्रतिरूपस्य तद्गुणान्। परस्य ब्रह्मणो जानन्ययौ तुष्टमनाः स्वयम्। असुराणामविश्वासनिवृत्त्यर्थं पितामहः। माध्यस्थ्यं ज्ञापयानश्च जानन्वैरोचनं मनः। प्राहाज्ञानां पराभाव इत्युच्चैश्च पुनः पुनः। तथाप्यशुद्धभावत्वादज्ञानन्नेव निर्ययौ। गत्वा चैव परंब्रह्म प्रतिरूपात्मकं सदा। दिदेश सर्वासुराणां शरीरालङ्कृतेरपि। अलङ्कृतिं

पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वंतेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्ष्येथामिति तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शांतहृदयौ प्रवव्रजतुस्तौ ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह शांतहृदय एव विरोचनोऽसुरान् जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महय्यन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणा॑ ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति स॑स्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ ८ ॥

ब्रह्मणश्च प्रत्यक्षेणोपलम्भिताम्। अतोऽसुरा न दास्यन्ति न यजन्त्यात्मनः परम्। स्वभोगेनैव तृप्तिः स्यादिति सर्वेऽपि मेनिरे। तत्संस्कारवशेनैव स्वयं ब्रह्मेतिवेदिनः। अभवन्नपतंश्चैव तमोऽन्धे नित्यदुःखिताः। इन्द्रश्च जानन्नपि तु मोहयन्नसुरं तदा। गत्वा निववृते पश्चादिव पश्यन् सदोषताम्। पुनः पुनश्च मोहाय गत्वा गत्वा निवर्तते। कथञ्चिदेव विज्ञातं भयेत्यज्ञान्विमोहितुम्। तद्योग्यान्येव वाक्यानि ब्रह्माप्याह पुनः पुनः। गरीयसी योग्यतेति ज्ञापय-

---

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति ॥ १ ॥ नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाय त॑ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रि॑शतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रि॑शतं वर्षाण्युवास तस्मै स होवाच ॥ ३ ॥ ९ ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद(द्य)पीद॑ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्रामेण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥२॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय त॑ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्रामेण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

न्पूर्ववत्पुनः। सन्दिग्धान्येव वाक्यानि प्रोवाचेन्द्राय चात्मभूः।
स्वप्नं प्रदर्शयन्यस्तु पूज्यते सर्वदैवतैः। स एव विष्णुरित्याह तत्रा-
प्याह पुरन्दरः। दर्शयन्नासुरीं बुद्धिं स्वप्नदृश्यविवक्षया। घ्नन्तीवैन-
मदन्तीव तथा न स्यात्परो हरिः। इत्युक्त आह ब्रह्मैनं सुप्तिस्थो
भगवानिति। यत्र सुप्तो ह्ययं जीव इत्युक्तः प्राह वासवः। नाहं
जानामि मत्तोऽन्यं सुप्तौ नान्योऽपि दर्शयेत्। अहमस्मीति भूतानि
न च पश्यन्ति कानिचित्। यदि जीवः परात्मा वाप्यन्योन्यस्मिन्न-
पीतताम्। गतौ तदाप्यपीतस्तु शं विनैव भवेदिति। उक्तो ब्रह्माऽ-
ब्रवीच्छक्रं ज्ञापयंस्तत्त्वमञ्जसा। योऽयं शरीरसम्बन्धी जीव इत्यव-

---

रोदितीव नाहमत्र भोज्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव
ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति स हापराणि
द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास तस्मै स होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति
होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव
देवानेतद्भयं ददर्श नाहं खल्वयमेवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति
नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति
॥ १ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्त-
हृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाहं खल्वयं भगव
एवꣳ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाश-
मेवापीतो भवति नाहमत्र भोज्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघव-
न्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसाप-
राणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशतं संपे-
दुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳ ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास
तस्मै स होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वाव इदꣳ शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्या-
त्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न ह वै सशरीरस्य
सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः
॥ १ ॥ अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्य-
मुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यन्ते

धार्यताम्। भूतैष्यद्वर्तमानेषु यस्य नो देहसङ्गतिः। सोऽशरीरः
परो विष्णुरमृतो नित्यमूर्तिमान्। अधिष्ठाय तथापीमं देहमास्ते स
ईश्वरः। जरामृत्युपरीतोऽयं जीवात्मा देहसङ्गतेः। परेणेयं सुखं
प्रोक्तं प्रियमित्येव पण्डितैः। परेणेयमभद्रं यदप्रियं तदुदीरितम्।
न जीवस्य तयोर्हानिः कदाचिद्विद्यते क्वचित्। अशरीरं परं ब्रह्म
नैव ते स्पृशतः क्वचित्। अभ्रनामा भगवान्विष्णुर्व्याप्तत्वात्परमेश्वरः।
तेनैव भ्रियमाणत्वाद्ब्रह्माभ्रमिति कीर्तितः। वायोः पत्नी विद्युदुक्ता
विशेषद्युतिहेतुतः। ब्रह्माणी स्तनइत्नुः स्यात्सर्वशब्दात्मिका यतः।
एतेषां ज्ञानवैशेष्यान्नातिदेहेन सङ्गतिः। अतः प्रियाप्रिये तेषामपि
न ब्रह्मणः किमु। विष्ण्वीयं हि सुखं तेषां स्वभर्त्रीयमथापि च।
न ह्यन्येयं सुखं तेषामतस्ते प्रियवर्जिताः। यथा ते परमाकाशा-
द्विष्णोरेव समुत्थिताः। तमेव प्राप्य संयान्ति नैजमानन्दमूर्जितम्।
एवं सम्यक्प्रसादेन विष्णोर्मुक्तोऽपि योऽपरः। यं प्राप्य ते
निजानन्दमाप्नुवन्ति स केशवः। तं प्राप्य रमते मुक्तः स्त्रीभिर्यानैश्च
बन्धुभिः। यथैव सारथिर्याने एवं देहे च मारुतः। यथा रथी

॥ २ ॥ एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्
रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ
स्मरन्निदꣳ शरीरꣳ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवाय-
मस्मिन् शरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स
चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय
घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो
वेदेदꣳ शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं
मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा
मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते ॥ ५ ॥ य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा
आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाꣳ सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः
सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजाना-
तीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

तथा विष्णुर्जीवोऽन्यरथगो यथा। यदाश्रितानीन्द्रियाणि प्राणश्चापि यदाश्रयः। यदाश्रयोऽप्ययं जीवो यो वेदैषां प्रवर्तनम्। दर्शनं श्रवणं घ्राणं जिह्वां स्पर्शं मनस्तथा। तदीयान्विषयांश्चैव यो वेदाखिलमञ्जसा। स विष्णुः परमो ज्ञेयो देवताः करणानि च। स एतैरिन्द्रियैर्विष्णुर्भोगाननुभवत्यजः। स्वरूपेणैव शक्तोऽपि जीवदेहस्थितो हरिः। भुङ्क्ते तदिन्द्रियैर्भोगाञ्छुरितैरिन्द्रियैः स्वकैः। जीवं तदिन्द्रियाण्येवं प्राणं च व्याप्य कृत्स्नशः। भुङ्क्ते तत्तद्गुणान् विष्णुर्नैव दोषान् कदाचन। तमेवं देवताः सर्वा वाय्वाद्याः समुपासते। तस्माद्देववशा लोकाः सर्वकामाः सजीवकाः। तमेतं यो यथा ज्ञात्वा पश्येद्विष्णुं सनातनम्। आप्नोति सर्वकामांश्च सर्वलोकांश्च कामत' इति सामसंहितायाम्।

उभौ लोकाववाप्नोतीति वचनान्न लोकायतिकमतं विरोचनोक्तम्। किन्तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरभिमान्यैक्याभिप्रायेण जीवात्मैव महय्य इति मायावाद एव। न चात्र जीव आत्मशब्दोक्तः। 'तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इतीशजीवयोः सतात्पर्यं भेदाभिधानात्। न हि जीवादन्यस्य प्रियाप्रियानुभवोऽस्ति। न च मुक्तस्यापि प्रियाप्रियापहतिरस्ति। न च विष्णोरत्र विवक्षितं प्रियम्। पराधीनरतिप्राप्तिर्हि प्रियमत्र विवक्षितं न हि तद्भगवतः। मुक्तानां तु भगवदधीनरतित्वात्प्रियमस्त्येव। 'जीवा मुक्ता अमुक्ताश्च पराधीनरतित्वतः। न प्रियापहतिः क्वापि स्वातन्त्र्यान्न हरेः प्रियम्। पराधीनरतिर्यस्मात्प्रियमित्युच्यते बुधैः। हरेरधीनता तु स्याद्यद्यपि ब्रह्मवायुवोः। तदन्यवशताभावादप्रियाविति तौ श्रुतौ। यथा राज्ञः स्वराट्शब्दो रुद्रस्येश्वरता तथा। यथा शक्रस्य चेन्द्रत्वं तद्वदप्रियता तयोः।

यथा राज्ञ्याः स्व(श्व)राज्ञीत्वं यथा चोमेश्वरी स्मृता। विद्युतः स्तनयित्नोश्च तथैवाप्रियता श्रुते'ति च परमश्रुतौ। 'स एव सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत'इति मुक्तस्य तत्प्रसादात्तत्प्राप्त्या निजानन्दानुभवश्रुतेश्च। स उत्तमः पुरुष इति तस्य जीवादुत्तमत्वश्रुतेश्च। अपरपुरुषापेक्षया ह्युत्तमपुरुषशब्दो भवति। अन्यथोत्तमशब्द एव स्यात्। 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत'इति च। 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते। तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हरे'। 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति'। 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः'। 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति'। 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्येमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्'। 'न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः'। 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैरि'त्यादेश्च। 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमि'त्यत्रापि भेदेनावस्थानश्रुतेः। उपशब्दादन्तशब्दाच्च मुक्तस्य परंज्योतिःसमीपावस्थानावगतेश्च। न च जीवमात्रं देवा उपासते। ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वा योरुगायमुपासत' इति हि श्रुतिः। 'भेददृष्ट्याभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणे'त्यादेश्च। 'भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माय शेते यदमूषु पूरुषः। भुङ्क्ते गुणान् षोडश षोडशात्मकः सोऽलङ्कृषीष्ट भगवान् वचांसि म' इत्यादौ भगवत एवेन्द्रियैर्भोगोक्तेश्च। 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे' इति च। 'ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादि'ति भगवद्वचनं च। 'इदं पश्यामि जिघ्राणीत्यपि जीवा न वै विदुः। द्रव्याणामपरिज्ञानाद्भेदासौ पुरुषोत्तम'इति च। 'स उत्तमः पुरुष'इति भगवत एवायं परामर्शः। 'ॐ अन्यार्थश्च परामर्श' इति भगवद्वचनात्। 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः

परमात्मेर्त्युदाहृत' इति च । 'ॐ जगद्व्यापारवर्जमि'त्यल्पैश्वर्यत्वं मुक्तस्य भगवताऽभिहितम् । अतो यं प्राप्य जीवः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स भगवानुत्तमः पुरुष इति परामर्शः । 'स्वप्ने महीयमानश्चरति यत्रैतत्सुप्त' इति पुरस्तादपि भेदोक्तेः । न हि महीयमान एव जीवश्चरति ।

प्रायोग्यः सारथिः । प्रयोगेन यानस्य । 'यन्ता सारथिरानेता प्रायोग्य इति कीर्तित' इत्यभिधानात् । 'अन्येभ्यो दीप्यमानत्वाद्देवं चक्षुर्मनः स्मृतमि'ति च । य एते ब्रह्मलोके तेषु रमते अनुविद्य । शास्त्राचार्यानुसारेण विदित्वा विजानात्यापरोक्ष्येण । 'वेदनं शास्त्रतो ज्ञानं विज्ञानं ब्रह्मदर्शनमि'ति च ॥ १२ ॥

'श्यामो हृदिस्थितो विष्णुः शबलो विश्वरूपवान् । जीववर्णो जीवगतो लोहितश्चक्षुषि स्थित'इति मानसे । 'हयग्रीवमुखोत्थानि यानि वाक्यानि तानि तु । रमा ददर्श तान्येव ब्रह्मा तान्येव नारदः । यानि विष्णोरयोग्यानि प्रार्थनाद्यात्मकानि तु । तान्युत्तरेषां वाक्यानि भविष्याण्यवदद्धरिः । एवं रमा तथा ब्रह्मा छान्दोग्योपनिषद्धि से'ति सामसंहितायाम् ॥ १३ ॥

'आकाशोऽतिप्रकाशत्वान्नामरूपे ऋते स्थितः । ब्रह्माख्यो भगवान्विष्णुस्तद्वेश्म प्राप्नुयामहम् । यशोऽहं सर्ववर्णानां मत्तोऽन्येषां यशो भवेत् । सोऽहं मम यशोदात् यशसां यश उत्तमम् ।

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥ १३ ॥

आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृत॰ स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवानि(मि) ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दु माऽभिगां लिन्दु माऽभिगाम् ॥ १ ॥ १४ ॥

विष्ण्वाख्यं परमं ब्रह्म श्वेतं श्वसनगं यतः । अदत्कमद्यमानं कं स्वानन्दानुभवात्मकम् । लिन्दु तद्रतिदं यस्मात्तदहं प्राप्नुयां सदा ॥ १४ ॥

उपदिष्टः परेणैव त्वेवमाह चतुर्मुखः । उवाच च मनोर्विद्यां प्रजाभ्यो मनुरेव च । तस्मात्सर्वेन्द्रियाणीशे निधाय पुरुषोत्तमे । दृष्ट्वा तं परमं विष्णुं तल्लोकं प्रतिपद्यते । नावर्तेत पुनस्तस्मात्कदाचित्केनचित्क्वचिदि'ति च ॥ १५ ॥

पूर्णानन्दमहोदधिः परतमो नित्यः परस्मात्सदा सर्वज्ञः सकलेशिता गुणनिधिर्नित्योत्सवस्तद्विदाम् । सर्वस्मादधिकं मम प्रियतमस्त्विष्टादपीष्टोत्तमस्सर्वस्माच्च हितात्सदा हिततमः प्रीतो भवेन्मे हरिः ॥ 'यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि ॥ हनशब्दो ज्ञानवाची हनुमान्मतिशब्दितः । रामस्य स्वृतरूपस्य वाचो नेता गुणोदधिः । भृतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः । ऋगाद्या इतिहासश्च पुराणं पञ्चरात्रकम् । प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शयो

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहि॰सन्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ ॥ १ ॥ १५ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषदि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ इति श्रीमच्छान्दोग्योपनिषत्सम्पूर्णा ॥

भीमस्ततः स्मृतः॥ मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम्। मध्व आनन्दतीर्थः स्यात्तृतीया मारुती तनुः। इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः। यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादत'इति सद्भावे॥ आनन्दतीर्थ इति तु यस्य नाम तृतीयकम्। पूर्णप्रज्ञेन तेनेदं कृतं भाष्यं हरेः प्रियम्॥ नित्यानन्दो हरिः पूर्णो नित्यदा प्रीयतां मम। नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै च विष्णवे॥

ॐ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्येऽष्टमोऽध्यायः॥ ८॥ श्रीमच्छान्दोग्यभाष्यं सम्पूर्णम्॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

आथर्वणो(मुण्डको)पनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः॥ हरिः ॐ॥ आनन्दमजरं नित्यमजमक्षयमच्युतम्। अनन्तशक्तिं सर्वज्ञं नमस्ये पुरुषोत्तमम्॥ 'मनोर्वैवस्वतस्यादावथर्वा ब्रह्मणोऽजनि। मित्रश्च वरुणश्चाथो प्रहेतिर्हेतिरेव च। ब्रह्मणः प्रथमे कल्पे शिवः प्रथमजः स्मृतः। सनकाद्यास्तु वाराहे ब्रह्मा विष्णोः सुतोऽग्रज'इति ब्रह्माण्डे। 'ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचकाः। ता एव परमा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचका'इति परमसंहितायाम्। 'ऋग्भिर्होत्रेण शम्सन्ति तथौद्गात्रैस्तुवन्ति ये। विष्णुमेव तथा तस्मै यजुर्भिरपि जुह्वति। स्तुवन्त्याथर्वणैश्चैनं सेतिहासपुराणकैः। न विष्णोः सदृशं किञ्चित्परमं चापि मन्वते। सर्वोत्तमं तं जानन्तस्ते हि भागवतोत्तमाः। वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा। आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते। एतदन्ते च मध्ये च

आथर्वणो(मुण्डको)पनिषत्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः॥ हरिः ॐ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह॥ १॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम्। स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम्॥ २॥ शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ। कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति॥ ३॥ तस्मै स होवाच॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति। परा चैवापरा च॥ ४॥

ब्रह्मैवोक्त्वा विजानताम् । ऋगादिपञ्चधासंस्थं शब्दब्रह्म प्रशाम्यति । यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च । स्तुवन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु' । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये' । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमि'ति च भारते । 'चतुर्दश महाविद्यास्थानानि वेदितव्यानि भवन्ती'ति च मूलश्रुतिः । 'पञ्चरात्रमृगाद्याश्च सर्वमेकं पुराऽभवत् । मूलवेद इति ह्याख्या काले कृतयुगे तदा । नैवर्क्सामादिनामानि तदा वेदस्य चाभवन् । नैव चेन्द्रादिनामानि विष्णोरन्यत्र कुत्रचित् । ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वैस्तु नामभिः प्रोच्यते हरिः । देवतात्वेन चेज्यस्स ब्रह्माद्या मनुनामकाः । वक्तृत्वेन पितृत्वेन कारित्वेनैव चादरात् । इज्यन्ते देवताः सर्वा न तु देवतया क्वचित् । अनन्ययाजिनस्ते तु तस्मात्कार्तयुगा जनाः । प्राप्नुवन्ति हरिं तं च तस्माद्भेदे न किञ्चन । पारावर्यं हरेर्यस्मादुत्थितास्तुरगाननात् । ऋगाद्या अनुव्याख्यान्तास्तस्मात्सर्वैर्हरिं यजेत् । तस्माद्ब्रह्मादयः सर्वे मनवो मानवास्तथा । यजन्ति सर्ववेदैस्तं जानन्ति च विनिश्चयात् । अशक्तः पञ्चरात्रेण ऋगाद्यैर्वाथ तं यजेत् । ऋगाद्यैरेव स त्रेतैर्भिन्नैरिष्टो जनैर्हरिः । द्वापरीयैर्जनैर्विष्णुः पञ्चरात्रैस्तु केवलैः । कलौ तु नाममात्रेण पूज्यते भगवान्हरिः । एको वेदः कृते ह्यासीत्त्रेतायां स त्रिधाऽभवत् । स एव पञ्चधा जातो द्वापरं प्राप्य वै युगम् । उत्सन्नः स कलिं प्राप्य वेदः प्रायेण सर्वशः । मुख्यो धर्मः कार्तयुगो वर्तितव्यः कलावपि । त्रेतादौ तदशक्त्या हि धर्मोऽन्यः सम्प्रकीर्तितः । कृते भागवताः सर्वे वेदाश्च पुरुषास्तथा । त्रेतायां भिन्नविषयास्ततस्त्रैविद्यतां

तत्रापरा । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥ अथ परा । यया तदक्षरमधिगम्यते ॥५॥ यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्व-

गताः । तस्मादेकः सर्ववेदैर्ज्ञेयो विष्णुः सनातनः । पूज्यो यज्ञैः सोपचारैर्ध्येयो वन्द्यश्च सर्वदे'त्यादि नारायणसंहितायाम् । 'वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति च नः श्रुति'रिति भारते । 'वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च भक्त्या यज्ञैस्तथैव च । दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपी'त्यादि वाराहे । अत्रापि तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्नित्यादिना कर्मविषयामपरविद्यामुक्त्वा 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामि'त्यारभ्याथर्वणानेव मन्त्रान्परविद्यात्वेनाह । चतुर्वेदसंस्कारवतामेव च विद्यायामधिकार उक्तः । 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमि'ति ॥ शिरोव्रतमित्युपलक्षणत्वेन । 'स्ववेदव्रतयुक्तस्य सर्ववेदगतास्वपि । अधिकारोऽस्ति विद्यासु नावेदव्रतिनः क्वचिदि'ति व्याससमृतौ । एतद्ब्रह्म चतुर्मुखः ॥ ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं भगवान् । तत्कामाः कर्माण्याचरथ । तदा सापि परविद्या । अन्यथा प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः । भगवद्विषयत्वेन

गतं सुसूक्ष्मम् । तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ॥ यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥ तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥ यस्सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यम् । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि ॥ तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् (श्रद्धया हुतम्) ॥ २ ॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शपूर्णमासमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं

कृते एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः। परब्रह्मलोकः। 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं यन्निवृत्तमिह चोच्यते। निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनमि'ति व्यासस्मृतौ। 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयत'इति च श्रुतिः। 'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वे'त्युक्त्वा 'एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः। अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवती'ति च। 'यान्ति मद्याजिनोऽपि मामि'ति च। 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति त' इति च। यस्त्वात्मरतिरित्युक्त्वापि कुर्याद्विद्वांस्तथासक्त इत्येवोक्तत्वाच्च। 'ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्। सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतस'इति च। 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघे'त्युक्तत्वाच्च नात्राश्रमान्तरविरोधः। त्रेतायां बहुधा सन्ततानि कृते त्वेकप्रकारेणैव सन्ततानि। 'अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः सर्वदेवस्थितं हरिम्। यजन्ति तांश्च कारित्वाद्वसुस्तस्मात्तथायजत्। पृथक्पृथक्च त्रेतायां यजन्ते देवतागणान्। यथा कृते तथा प्राज्ञास्त्रेतायां बहुधा तत इति'पाद्मे। 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः'। 'यो देवानां देवतमो जनित्रो वायोस्तस्मै सोममेभ्यो जुहोमि। एवं वायोः पितरं विष्णुमेव

चाहुतयो ह्याददायन्। तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥ एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति। प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥ अविद्यायामन्तरे वेष्टय(वर्त)मानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः। जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥ अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः स्वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः। यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥९॥ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः।

यजन्ति देवैः सह ये कृते जनाः। एवं त्रेतायां केचिदन्ये पृथक्तानिष्ट्वा विष्णावर्पयन्ते न चान्य'इति च ब्रह्माण्डे। विष्णोः सर्वेभ्यः किञ्चिदुत्तमत्वं जानन्त इमं लोकमाविशन्ति। साम्यं हीनत्वं वा जानन्तो हीनतरं तम एव विशन्ति। 'देवेभ्य उत्तमं विष्णुं राजवद्यस्तु मन्यते। याजी स मानुषं याति साम्यहीनत्ववित्तम' इति च। त्रैविद्या मामिति तु 'येप्यन्यदेवता भक्ताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्ति'। 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ते'त्युक्तत्वादज्ञानपूर्वयाजिनस्त्रैविद्याः ॥ २ ॥

'अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका। अक्षरं परमं श्रीस्तु परतः परमक्षरम्। वासुदेवः परानन्द इति त्रिविधमक्षरमि'ति च। 'विष्णवङ्गानां हि नामानि द्युवादीनि तु सर्वशः। क्रीडादिशक्ति-

---

नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धे येऽभ्यु(ह्यु)पवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः। सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥ २ ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यम्। यथा सुदीप्तात्पावकाद्विष्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥ तस्मादग्निः समिद्धो(धो)यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम्। पुमान्रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्सम्प्रसूताः ॥ ५ ॥ तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च। संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥ तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि। प्राणापानौ व्रीहि-

रूपत्वात्तज्ञत्वादन्यवस्तुष्वि'ति च । 'वासुदेवः पुमान्नामा पूर्णत्वात्स स्वयोषिति । रमायां गर्भमदधात्प्रजास्तस्माप्प्रजज्ञिर'इति च । सप्तार्चिषो वृत्तयः । होमाः सम्बन्धाः । लोका गोलकाः । गुहाशयां बुद्धौ । 'लोपः समान'इति सूत्रादेकयकारलोपः । प्रतिपुरुषं सप्त सप्त । भगवतः कर्म चेष्टा तपो ज्ञानं च ॥ १ ॥ (३) ॥

परामृतब्रह्माख्यः पुरुषो भगवानेव । 'यैषा चेष्टा भगवतो यच्च ज्ञानं परात्मनः । तत्सर्वं भगवानेव ये च धर्मा बलादय'इति च । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतिः । विज्ञानाद्ब्रह्मणः परम् । 'नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्ते'रिति भागवते । 'प्राणः प्रणयनाद्विष्णुर्वक्तृत्वाद्वागुदीरितः ।

यवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्तहोमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशयां निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥ अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे अस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ १ ॥ (३) ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरति ह सोम्य ॥ १ ॥ आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदम् । अत्रैतत्सर्वमर्पितमेजत्प्राणन्निमिषच्च यत् । एतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ २ ॥ यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः । तदेतत्सत्यम् । तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥३॥ धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्दधीत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ४ ॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ५ ॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥६॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ७ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये

मनो मन्तृत्वतो विष्णुः सर्वजीवनियामक'इति शब्दनिर्णये । अमृतस्य मुक्तस्य सेतुः ॥ 'ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ' ॥ 'मुक्तानां परमागतिरि'त्यादेः । 'हृदयस्थः सदा विष्णुर्बहुधा चैकधा भवन् । चरति स्वेच्छयैवान्तः सर्वजीवान्नियामयन्नि'ति प्रवृत्ते । 'परा अप्यवरा यस्मात्स हि विष्णुः परावरः । ब्रह्माण्डमध्यगो नित्यं तपत्येष रवौ स्थित'इति च । सूर्यादयस्तं न भासयन्ति । इदं ब्रह्मैव विश्वं पूर्णम् । इदमेव वरिष्ठं सर्वोत्तमम् । इदंशब्दानां बहुत्वाद्ब्रह्मविषय एवेदंशब्दः ॥ २ ॥ २ ॥ (४) ॥

स्वादुवत्सर्वदाऽत्ति । न तु स्वाद्वेव । 'तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेदे'त्यज्ञानां स्वादुनिषेधात् । जीवाद्यमेव नाश्नाति भगवान्न तु नाश्नात्येव । तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वित्युक्तत्वात् । 'स्वातन्त्र्येणैव भोक्तृत्वादुःखाभोगाच्च सर्वदा । अभोक्ता चैव भोक्ता च भगवान्विष्णुरव्यय'इति च तत्त्वसारे । 'नास्तीशोऽस्या यतोऽन्यो हि ततोऽनीशा हरेर्मतिः । तया मुह्यति जीवस्तमन्यं ज्ञात्वा

ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा सम्प्रतिष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय ॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ९ ॥ हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्प(द्ब्रह्म प)श्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥ ॥ २ ॥ २ ॥ (४) ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥ यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं

विमुच्यते। जीवादन्यः स्वतन्त्रोऽयं यतोऽतः पुरुषोत्तम'इति ब्रह्मसारे। पुण्यं चानिष्टं विधूय। 'सत्यो हि भगवान्विष्णुः सद्गुणत्वात्प्रकीर्तितः। असुरास्तद्विरुद्धत्वादनृताः परिकीर्तिताः। तस्य विष्णोर्निधानं तु वैकुण्ठो लोक उत्तम'इति च। सर्वगत्वात्तद्दूरेऽन्तिके च। 'नान्यैर्देवैर्हरिं पश्येज्ज्ञानरूपेण वायुना। ब्रह्मणा परमज्ञानरूपेण हरिणा तथा। प्रसन्नेनैव तं पश्येदन्येऽनुज्ञाप्रदायिन'इति च। षोडशकलाशरीरो न भवतीति निष्कलः। 'यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णम्'। 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाती'त्युक्तत्वात् ॥ १ ॥ (५) ॥

स आत्मज्ञार्चको ब्रह्मणो धाम प्राणं वेद। यत्र विश्वं पूर्णं ब्रह्म निहितम्। 'प्रधानं धाम विष्णोस्तु प्राण एव प्रकीर्तितः। उपायैर्यो विजानीयात्प्राणस्थं परमेश्वरम्। तस्य प्राणे हरिर्नित्यमाविष्टो

पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी। आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥ सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्। अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥ सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः। येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥ बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति। दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा। ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश। प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥ १ ॥ (५) ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम्। उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥ कामान्यः

भवति ध्रुवम्। नित्यं प्राणे स्थितस्यैव विष्णोरावेश एव हि। प्राणद्वारेण यज्ज्ञानदीपनं ज्ञानिनः सदा। सन्निधानं यथा प्राप्ताः पिशाचाः पुरुषेष्वपि। तत्र स्थित्वापि भुञ्जन्त आविशेयुः पुनश्च ते। मन्त्रादिभिस्तथा विष्णुः सदा प्राणस्थितोऽपि सन्। ज्ञानदीप्त्यादिकं कुर्याज्ज्ञानिनः पुनरेव त्वि'ति च। एतच्छुक्रं प्रत्यन्यदतिवर्तन्ते। 'सर्वं तीर्त्वा हरिं शुक्रं प्रतिवर्ती भवेत्पुनः। ज्ञानिनः सा हि मुक्तिः स्यात्तन्नैवात्येति कश्चने'ति महावाराहे। सर्वतो देहादेर्मुक्ताः सर्वगं भगवन्तं प्राप्य तमेवापियन्ति। 'देहादेः सर्वतो मुक्ताः सर्वगं पुरुषोत्तमम्। प्राप्य तस्मिन्प्रविश्याथ मोदन्तेऽन्तर्बहिस्तथे'ति च। ब्रह्मलोकेषु स्थित्वा परान्तकाले परिमुच्यन्ति। 'अविरोधश्च सादृश्यमेकदेशस्थितिस्तथा। एकीभावस्त्रिधा प्रोक्तो नैकीभावः स्वरूपयोः। कुतोऽभूतस्य भवनं स्वरूपस्यैक्यमेव हि। अतो नदीनां जीवानां विरुद्धानां नृणामपि। अब्धिना हरिणा चैव तथैव च नरान्तरैः। एकीभावस्तु संश्लेषो विरोधस्य च वर्जनम्। स्वरूपैक्यं कुतस्तेषां नित्यभिन्नस्वरूपिणाम्। हरेरपि स्वरूपाणामेकीभावो यदोच्यते। संश्लेष एव सिद्धत्वात्स्वरूपैक्यस्य नो भव'इति च। गताः मुक्ताः। प्राणादिपञ्चदशकलारूपा देवता। अन्ये च देवाः सर्वे प्रतिदेवतासु

कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र। पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ३ ॥ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात्। एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥ सम्प्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः। ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा मुक्तात्मानः सर्वमेवापियं(विश)ति ॥ ५ ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृता(ः)त्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥ गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु।

देवनाप्रतिविम्बभूतासु प्रजासु प्रति प्रतिस्थिताः कर्माणि विज्ञानमयो जीवश्च परमात्मनि प्रविशन्ति । 'प्रतिविम्बो हरेः प्राणस्तस्य चान्याः कलाः क्रमात् । कलानां देवता अन्या देवतानां नरा अपि । तस्मात्सर्वेषु मुक्तेषु नरेष्वपि नियामकाः । तिष्ठन्ति नात्र सन्देहः परमात्मनि चाखिला' इति मुक्तिविवेके । 'कलाभ्यश्चान्यदेवेभ्यः कर्म प्रत्यवरं यतः। कलाभ्यः पृथगुक्तं तत्पुष्करः कर्म चोच्यत'इति । अन्यथा गता भविष्यन्तीत्यध्याहारो दोषः । न च मूलरूपाणि प्रतिदेवता इत्युच्यन्ते देवानाम् । प्रतिरूपशब्दवद्धि प्रतिदेवताशब्दः । 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । इमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति यथा सोम्येमाः समुद्रायणा' इति नदीदृष्टान्तपूर्वकं पुरुषप्राप्तिकथनाच्च मुक्ता देवता एवोच्यन्ते । 'स प्राणमसृजते'त्यादेश्च पुरुषो भगवान् । 'अगम्यनामरूपत्वादमुक्तैर्मुक्तिगा नराः । विहीननामरूपास्तु न हि तद्रहितत्वतः । अशरीरो यथा वायुः सामान्यागम्यदेहतः । एवं नद्यः समुद्रस्थाः सामान्यागम्यरूपत'इति च । 'स्वकीयमुदकं नद्यः समुद्रे नैव जानते । वायुस्तु तत्पृथक्ज्ञात्वा मेघे कृत्वा प्रवर्षती'ति च । विमुक्त इत्यमुक्त इत्यर्थः, विप्रिय इतिवत् । अविहायेति च । अनन्तं वै नामेति च श्रुतेः । 'परंब्रह्म विदित्वा तु बृंहितः स्यात्स्वयोग्यतः । नायोग्यं किञ्चिदाप्नोति कुत एव हरेर्गुणानि'ति च । 'ब्रह्मत्वं बृंहितत्वं स्याज्जीवानां न परात्मता । अस्वतन्त्रस्य जीवस्य कुतो नित्यस्वतन्त्रते'ति स्कान्दे । 'यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा' । 'यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्' । 'अमृतस्यैष सेतुः' । 'शरवत्तन्मयो भवेत्' । 'ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते' । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' । इत्यादिना मुक्तस्य सर्वत्र भगवत्सकाशाद्भेदस्यैवोक्तत्वाच्च ॥ 'ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ' ॥ 'ॐ जगद्व्यापारवर्जं ॐ' ॥ 'ॐ प्रकरणाद

सन्निहितत्वाच्चे'त्यादिना भगवतापि सर्वत्र भेदस्यैव सूचितत्वात् । 'न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' । 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हर'इत्यादेश्च । 'मुक्तेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो देवा एव गुणाधिकाः । तेभ्यो वायुस्ततो विष्णुः परिपूर्णगुणः सदा । ये त्वेतदन्यथाविद्युस्ते हि यान्त्यधरं तमः । ये त्वेतदेवं जानन्ति ते यान्ति परमं हरिमि'ति च । 'देवानां सन्ततौ जाताः प्रायशो ज्ञानिनः कृते । बलवद्धेतुतश्चान्ये यस्माद्ब्रह्मविदः सुराः । न सन्ततौ ब्रह्मविदो नराणां ज्ञानिनामपि । प्रायशः स्युः सुराणां च नियमोऽयं कृते युगे । तस्मात्स भगवान्विष्णुर्ज्ञेयः सर्वोत्तमोत्तमः ॥ सदा सर्वगुणैः पूर्णो योऽनन्तः पुरुषोत्तम' इति च ॥ प्रियतां भगवान्मह्यं प्रेष्टप्रेष्टतमः सदा । मम नित्यं नमाम्येनं परमोदारसद्गुणम् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ (६) ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितमाथर्वणोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥ श्रीपाण्डुरंगविट्ठलार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥ यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥८॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ॥ तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥ तदेष श्लोकः (तदेतदृचाऽभ्युक्तम्) । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वन्त एकर्षिंश्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥ तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच । नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ॥ ॐ नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥ ॥२॥३॥(६)॥ इति श्रीमदाथर्वणोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

माण्डूकोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ पूर्णानन्दज्ञानशक्तिस्वरूपं नित्यमव्ययम् । चतुर्धा सर्वभोक्तारं वन्दे विष्णुं परं पदम् ॥ मण्डूकरूपिणा वरुणेन चतूरूपो नारायणोऽत्र स्तूयते । 'ध्यायन्नारायणं देवं प्रणवेन समाहितः । मण्डूकरूपी वरुणस्तुष्टाव हरिमव्ययमि'ति पाद्मे । 'ओमित्युक्तं तु यद्ब्रह्म तदक्षरमुदाहृतम् । ओतमत्र जगद्यस्मादों तस्माद्भगवान्हरिः । तदिदं गुणपूर्त्यैव सर्वमित्येवशब्दितम् । भाविभूतभवत्कालेष्वेकरूपतया हरिः । सर्वदा नित्य इत्येषा व्याख्योङ्कारस्य कीर्तिते'ति बृहत्संहितायाम् । 'ओमित्याक्रियते यस्मादोङ्कारोऽसावतः परः । सर्वत्वमिति पूर्णत्वं तन्नान्यस्य हरेः क्वचिदि'ति नैर्गुण्ये । सर्वमोङ्कार एवेत्यन्यस्य पूर्णत्वनिवारणम् । त्रिकालातीतत्वं च तस्यैव । प्रकृतेरपि त्रिकालातीतत्वं विद्यत इत्यन्यदितिविशेषणम् । 'परमं यो महद्ब्रह्म' । 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' । 'पूर्णमदः पूर्णमिदमि'त्यादिषु प्रसिद्धं च ब्रह्मणः पूर्णत्वमित्याह । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । श्रीब्रह्मादिसकलदेहेषु स्थित्वा आदानादिकर्ता योऽयं कश्चित्प्रतीयते । जीवानामस्वातन्त्र्यदर्शनात् ।

॥ श्री माण्डूकोपनिषत् ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ओमित्येकाक्षरमिदँ सर्वम् ॥ तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति । सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥१॥ सर्वं ह्येतद्ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । सोयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥

सोऽपि स एवेति दर्शयति । अयमात्मा ब्रह्मेति । 'पूर्णस्तु हरिरेवैको नान्यत्पूर्णं कदाचन । विना च प्रकृतिं नान्यत्कालातीतं परात्मनः । कालश्चैव दिशो देवाः प्रकृत्यात्मान ईरिताः । अभिमानात्तु जीवानां न कालातीतता भवेत् । मुक्तानामपि पूर्वत्र कालसम्बन्ध ईरितः । पूर्णत्वं च सदा विष्णोः प्रसिद्धं सर्ववेदतः । सोऽयं विष्णू रमाब्रह्मरुद्रानन्तादिगः सदा । आदानादनकर्तृत्वादात्मा तेषामगोचरः । इति मण्डूकरूपी सन् ददर्श वरुणः श्रुतिमि'ति हरिवंशेषु । 'चतुर्धाऽवस्थितो देहे परमात्मा सनातनः । वैश्वानरो जागरितस्थानगो गजवक्त्रकः । निर्माता बाह्यसंवित्तेर्जीवानां तदगोचरः । अष्टादशमुखान्यस्य पुमाकाराणि सर्वशः । मध्यमं तु गजाकारं चतुर्बाहुः परः पुमान् । पादौ हस्तिकरो हस्ता इति सप्ताङ्ग ईरितः । स्थूलान्भोगानिन्द्रियैः स शुभान्भुङ्क्ते न चाशुभान् । विश्वं स्थूलं समुद्दिष्टं सर्वगम्यत्वहेतुतः । तत्सम्बन्धी नरोऽनाशाद्वैश्वानर उदाहृतः । विनायकस्तु विश्वस्य ध्यानादैद्रजवक्त्रताम् । तथैव तैजसध्यानात्त्रिध्यानादिन्द्र इन्द्रताम् । चतुर्ध्यानाच्च रुद्रत्वं रुद्र आप जनार्दनात् । एवंभूतगुणो विष्णुश्चतुरात्मा परात्पर' इति महायोगे । 'जाग्रद्दर्शनसंस्काररूपत्वात्स्वप्नगं तु यत् । प्रविविक्तं तु तज्ज्ञानकारणोऽन्तर्ज्ञ उच्यत'इति वाराहे । 'सुषुप्तं तु तमो ज्ञेयं हरिं प्राप्य तदावृतः । न कामयेन्नैव पश्येज्जीवः स्वात्मतमो विना । कालं च तस्य स्थानस्य पतिः प्राज्ञो हरिः स्वयम् । चित्तस्थो दर्शयेत्तस्मात्तैजसः स्वप्नकृद्धरिः । न बाह्यं ज्ञापयेद्यस्मात्प्राज्ञस्तेन जनार्दनः । एकीभावं व्रजेतां च तेन विश्वश्च तैजसः । एकीभूतस्तदा प्राज्ञो घनो जीवस्तमोवृतः । तन्मात्रस्य

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमःपादः ॥ ३ ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयःपादः ॥ ४ ॥ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन

स कालस्य घनप्रद(ज्ञ)ः प्रदर्शनादि'ति प्रकाशिकायाम् । आनन्दमयः पूर्णानन्दः । चेतोमुखः ज्ञानस्वरूपमुखः । प्रज्ञानघन इति विपरीतसमासः । घनप्रज्ञ इति वक्ष्यमाणत्वात् । विषयभोगं विनाऽऽनन्दमात्रभुक्त्वादानन्दभुगिति विशेषः । आनन्दमयत्वचेतोमुखत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादि चतुष्टयेऽपि समम् । अन्यत्रातिदेशार्थमेकत्रानन्दमयत्वं चेतोमुखत्वं चोक्तम् । एष चतूरूप आत्मा सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिलक्षणः । 'परमात्मा चतूरूपः सर्वप्राणिशरीरगः । विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुरीयश्चेति कथ्यते ॥ तानि रूपाणि सर्वाणि पूर्णानन्दमयानि तु । चेतोमुखानि सर्वाणि पूर्णज्ञानस्वरूपतः । मुखशब्दस्तु सर्वस्य देहस्याप्युपलक्षणः । तथापि मुखशब्दोऽयं पूर्णत्वं सूचयेद्विभोः । ज्ञानस्य मुख्यवाचित्वान्मुखवाच्यपि सन्स्वत'इति मार्कण्डेये । 'पूर्णानन्दस्वरूपस्य क्रीडाभोगो न चान्यथा । यथाऽऽदित्यस्य दीपेन न विशेषोऽस्ति कश्चने'ति ब्रह्मतर्के । 'प्रमाणस्य प्रमाणं च बलवद्विद्यते मुने । ब्रह्मदृष्टान्यतो मन्त्रान्प्रमाणं सलिलेश्वरः । अत्र श्लोका भवन्तीति चकारैव पृथक्पृथगि'ति गारुडे । खण्डचतुष्टयेऽपि पृथक्पृथक् । 'प्रभवः सर्वभावानां विष्णुरेव न संशयः । इत्थं सतां निश्चयः स्यादन्यथा त्वसतां भवेत् । सर्वस्य हि प्रणेतृत्वात्प्राणो

एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयःपादः ॥५॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी । एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः । घनः प्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥ दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः । आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥ विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् । आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥ स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् । आनन्दं च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं विजानथ ॥४॥ त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः । वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥ प्रभवस्सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।

नारायणः परः । तां सृष्टिं बहुधा प्राहुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनस्तथा । विष्णुर्विकृतिमायातिमहदादिस्वरूपिणीम् । तत्तद्विविधभूतिस्तु सृष्टिः प्रोक्ता ह्यपण्डितैः । स्वप्नमायासरूपां च केचिदज्ञा जना विदुः । अविकारस्य चिन्मात्रस्वेच्छयैवाखिलं जगत् । उत्पद्यत इति प्राज्ञाः प्राहुर्ब्रह्मादयोऽखिलाः । पूर्णशक्तेः कुतो माया सार्वज्ञात्स्वप्नवत्कुतः । सर्वदोषव्यतीतस्य विकारः कुत इष्यते । तस्मादेवाविकारस्य विष्णोरिच्छावशादिदम् ॥ यथार्थमेव सम्भूतमिति वेदवचोऽखिलम् । केचित्कालत एवैतां सृष्टिमाहुरकोविदाः । केचिद्रुद्राद्ब्रह्मणश्च प्रधानादिति चापरे । विमूढाः सर्व एवैते यतो नारायणः परः । सर्वकर्ता सर्वशक्तिरेक एव च नापरः । प्रधानकालब्रह्मेशमुखाः सर्वेऽपि तद्वशाः । तस्यापि विष्णोः सृष्टिं तु केचिदाहुरनैपुणाः । अतृप्तस्यैव भोगार्थं क्रीडार्थं तु विपश्चितः । सा च क्रीडा स्वभावोऽस्य कुतोऽतृप्त्या स्पृहा विभो'रिति हरिवंशेषु ॥ १ ॥

'विष्णुस्तुरीयरूपेण द्वादशान्ते व्यवस्थितः । मुक्तानां प्राप्यरूपोऽसौ व्यवहारे न दृश्यते । सम्यक्समाहितानां तु प्राप्तानां षोडशीं कलाम् । अपरोक्षदृशां क्वापि तुरीयं दृश्यते पदम् । अन्तर्बहिश्च सौप्तं

सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंशून्पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥ विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः । स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥ इच्छामात्रं प्रभोस्सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः । कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेति ॥ ९ ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः । अत्रैते श्लोका भवन्ति । निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः । अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १ ॥ कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिद्ध्यतः ॥ २ ॥ नात्मानं न परांश्चैव

च समाधिज्ञानमेव च । बहिःशब्दादिकं जानन्पश्यन्स्वप्नं तथैव च । यदा भवति साऽवस्था ह्युभयज्ञानशब्दिता । एतत्सर्वं तुरीयेण रूपेण न करोत्यजः । सर्वज्ञानप्रदश्चापि मुक्तस्यैव तुरीयक'इति ब्रह्माण्डे । 'अमुक्तस्य त्वदृश्यत्वात्षोडशीं वा कलामृते । तुरीयोऽदृष्ट इत्युक्तो ग्रहणादेरगोचरः । विना मुक्तिं ततस्तेनाऽव्यवहार्य इतीरितः । जाग्रदादिप्रवृत्तिस्तु लक्षणं ह्यनुमापकम् । अलक्षणस्तद्राहित्यादचिन्त्यस्तत एव च । तत एव ह्यनिर्देश्यश्चिदानन्दैकलक्षणः । मुक्तस्य सर्वव्यापारहेतुरेव तुरीयकः । एकः प्रधान उद्दिष्ट आत्मा पूर्णत्वतः श्रुतः । तदेवास्य स्वरूपं यदैकात्म्यं तेन कीर्तितः । प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार आनन्दरूपतः । प्रपञ्चो विस्तृतेर्विष्णुः शम आनन्दरूपतः । उत्कृष्टानन्दरूपत्वादुपशब्दः प्रकीर्तितः । प्रपञ्चं देहबन्धाख्यं तुरीयः शमयेद्यतः । प्रपञ्चोपशमस्तेनाप्युक्तः स भगवान्प्रभुः । निर्दुःखसुखरूपत्वाच्छिवशब्दः श्रुतौ श्रुतः । अन्यथाप्रत्ययो द्वैतं शमयेत्तं यतो हरिः । अद्वैतस्तेन चोदिष्टस्तुरीयः पुरुषोत्तम'इति माहात्म्ये । 'अपेक्ष्य वस्तुयाथार्थ्यं द्वित्वमन्यस्वरूपता । इण् गताविति धातोश्च तज्ज्ञानं द्वैतमुच्यत'इति सङ्कल्पे । स आत्मा स विज्ञेय इति सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुर्धाविभक्त उच्यते उपसंहारार्थम् । सोऽयमात्माध्यक्षरमिति पृथगारम्भात् । 'विश्वादिरूपो यत्स्वात्मा स विज्ञेयो मुमुक्षुभिः । निर्विशेषोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरित'इति प्रत्यये । सर्वदुःखानां निवृत्तेः कारणभूतस्तुरीयो देवः । 'हरिस्तुरीयरूपेण मोक्षदः सम्प्रकीर्तितः । देवः स सर्वजीवानां गम्यत्वात्समुदीरितः । भावा जीवाः समुद्दिष्टा भवन्त्येते यतो विभोः । ईशानामपि मुक्तानां ईशानः सोऽननाच्छ्रुत'इति प्रत्याहारे । 'कार्यकारणबन्धस्य तदधीनत्वतो विभुः । विश्वादिरूपो भगवान्बद्ध इत्युच्यते श्रुतौ । कुतो बन्धः परस्यास्य बन्धेशस्य चिदात्मन'इति

च । 'स बद्धः स दुःखी स बन्धयति स दुःखयतीति । स जीवः स प्रकृतिः स जीवयति स प्रकरोतीति । सोऽवरः सोऽनित्यः सोऽवरयति सोऽनित्ययतीति'इति कौषारवश्रुतिः। 'विष्णोर्गुणोक्तिपरता मम नित्यं सुरेश्वराः । तदर्थमन्यद्वचनमतस्तस्य विरोधि यत् । तन्ममार्थो न हि क्वापि साहं तत्सरणात्सदा । सरस्वतीति सम्प्रोक्ता तस्माज्ज्ञेया हरेर्गुणा'इति महोपनिषदि । 'नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं चापि नानृतम् । प्राज्ञः संवेदयेत्किञ्चिज्जीवकालतमो विना । सुप्त्यवस्थां सुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेत् । सर्वं तु दर्शयेन्मुक्तौ तुरीयः परमेश्वर' इति प्रत्यये । 'स्वतन्त्रे कर्तृशब्दः स्यात्प्राज्ञस्यावेदनं यथा । सर्वप्रदर्शके चैव तुरीये सर्वदर्शनमि'ति ब्रह्मतर्के । 'निद्रायुतास्तु विश्वाद्यास्तदधीना यतो हि सा । यथा भृत्ययुतः स्वामी न ह्यज्ञानं परात्मन'इति च । 'अभेदमपि तद्ब्रह्म बहुरूपं विशेषतः । करोति न करोतीति व्यवहार्यं स्वशक्तित'इति च । न संवेदयतीत्यस्वीकारे 'तुर्यं तत्सर्वदृक् सदा । द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययो'रिति च विरुद्धम् । द्वैतग्रहणाकारणत्वं तुल्यमित्यर्थः । 'द्वैतं न ग्राहयेत्तुर्यो न च प्राज्ञः कथञ्चन । द्वैतग्रहणबीजं तु निद्रा प्राज्ञं समाश्रिते'ति प्रकटश्रुतिः । विपरीतज्ञानादपि विपरीतज्ञानान्तरं जायते । अनादिमायया विष्णोरिच्छया स्वापितो यदा । तया प्रबोधमायाति तदा

न सत्यं नापि चानृतम् । प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा ॥३॥ द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः । बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥४॥ स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ ५ ॥ अन्यथागृह्णतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजानतः । विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ ६ ॥ अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ ७ ॥ प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥८॥ विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति ॥ ९ ॥ द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

विष्णुं प्रपश्यती'ति प्रकाशिकायाम् । 'तन्वा स्वस्वामिसम्बन्धः प्रपश्चोऽस्य शरीरिणः । वस्तुतोऽसौ न चैवास्ति परमस्य वशे यतः । तन्वादिकस्तथाप्येष ह्यभिमानात्प्रदृश्यते । अतः स विद्यत इति ह्यङ्गीकारो भवेद्यदि । तथापि भगवज्ज्ञानात्स निवर्तेदसंशय'इति ब्रह्मतर्के । अद्वैतमन्यथाज्ञातं परब्रह्मादिवस्तु तत् । द्वैतं द्विधा ज्ञातं अन्यथाज्ञातमज्ञैः । परमार्थतः परमेश्वरात् । तस्यैव मायामात्रं तदिच्छया निर्मितम् । तदन्यथाज्ञानं तस्मात्तदिच्छयैव निवर्तते । 'परेण ब्रह्मणा यत्तु द्विधा न ज्ञातमञ्जसा । तदद्वैतं परं ब्रह्म तदेव ज्ञातमन्यथा । जीवेन द्वैतमुद्दिष्टं मिथ्याज्ञानं तदेव च । परमार्थात्पराद्विष्णोर्जातमिच्छावशादनु । मायेतीच्छा समुद्दिष्टा मायामात्रं तदुद्भवम् । उत्तमत्वात्परार्थोऽसौ भगवान्विष्णुरच्युत'इति च । अनन्यथा इतमवगतमद्वैतं द्वैतं वस्तुस्वरूपापेक्षया द्विधा ह्यन्यथाज्ञातमित्यर्थः । अतो विकल्पः । शारीरादिसम्बन्धः । केनचिदज्ञानादिना कारणेन कल्पितोऽप्युपदेशान्निवर्तते । अयं सतां वादः । ज्ञाते सति परब्रह्मणि द्वैतमन्यथाज्ञानं निवर्तत इति । 'विकल्पो देहबन्धादिः केनचित्कारणेन तु । कल्पितो विनिवर्तेत गुरुवाक्यादसंशयः । एष एव सतां वादो ज्ञाते ब्रह्मणि तत्त्वतः । निवर्ततेऽन्यथाज्ञानं तत आनन्दमेत्यसावि'ति च ॥ २ ॥

अधिकं सर्वत अविनाशि चेत्यध्यक्षरम् । अधिका एव मात्रा अंशा यस्य तदधिमात्रम् । अ इत्यनेनाभिधानेनाक्रियत इत्यकारः । तत्र पूर्वोक्तो वैश्वानरः प्रथमा मात्रेत्याद्यनुवादः । अकार इत्यादिकं विधेयम् । प्राज्ञस्तैजसश्चादिरस्येत्यादिमान् । सुप्तेरुत्थाने प्राज्ञाद्विभक्तो भवति विश्वः । स्वप्नादुत्थाने तैजसात् । आदिश्चास्योपासकस्य भवति । शरीराभिमानादुत्थाप्य कर्षतीत्युत्कर्षः । निद्राविषयानुभवश्चानेन क्रियत इत्युभयत्वं समानः सर्वेषां मध्यस्थो भवति । मितेरन्तर्गमनात् । 'अधिकत्वाच्च नित्यत्वादध्यक्षरमुदाहृतः । येंऽशास्तस्य तु सर्वेऽपि पूर्णाः प्रत्येकशः प्रभोः । अतोऽधिमात्रमुद्दिष्टो मात्रा अंशा उदाहृताः । श्रुतः स विष्णुरोंकार ओमित्याक्रियते यतः । आद्यस्तदंशो ह्याप्तिस्स्याद्विषयानापयेद्यतः । जीवस्य तु यतः प्राज्ञात्तैजसाद्वा समुत्थितः । अविभागोऽपि भगवानादिमांस्तेन कीर्तितः । तस्मादुत्पद्यते मुक्तः सज्ज्ञानानन्दलक्षणः । आप्नोति विषयान्सर्वान्निद्राया विषयस्य च । उभयोः कारणत्वेन ह्युभयस्तैजसः स्मृतः । देहाभिमानादुद्धृत्य कर्षति स्वप्नमण्डले । उत्कर्षत्वं ततस्तस्य तज्ज्ञानी ज्ञाननित्यताम् । आप्नोति देहादुत्कृष्य स्वात्मानं सर्वमोक्षिणाम् । मध्यस्थः स भवेत्स्नेहाद्दोषाभावाच्च सर्वशः । स्वात्मन्यन्तर्गमयति मानमन्तर्गतिः स्मृता । जीवमन्तर्गतं कृत्वा तज्ज्ञानलयकृद्यतः । प्राज्ञो मानमपीतिश्च तज्ज्ञोऽप्येवं विमुक्तिगः । व्याप्त्यान्तर्गमयेत्सर्वं दुःखाद्यं तु विलापयेत् । अणूनामपि जीवानां प्रकाशो व्यापको भवेत् । अण्डमात्रे बहिश्चापि देवतानां यथाक्रमम् । अतोऽन्तर्गमनं मुक्तौ जीवेषु जगतो भवेदि'ति ब्रह्मतर्के । मात्रासम्प्रतिपत्तौ अंशध्याने । आदिमत्त्वं विश्वस्य विद्यते । तदुपासकस्यापि भवतीत्यादि

सोयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा अकार उकारो मकार इति । जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रा । आप्तेरादिमत्त्वाद्वा आप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति । य एवं वेद । स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा । उत्कर्षादुभयत्वाद्वा । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । य एवं वेद । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा । मितेरपीतेर्वा । मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति । य एवं वेद । अत्रैते श्लोका भवन्ति । विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादादिसामान्यमेव च ॥ १ ॥ तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २ ॥ मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ ३ ॥ त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितम् । स पूज्यस्सर्वभावानां

सामान्यम्। अमात्रेऽप्यगतिर्न विद्यते। प्रतिदिवसं विभाग एकीभावश्च विद्यते विश्वादीनाम्। तुरीयस्य तन्न विद्यत इत्यमात्रः। विश्वादीनां व्यवहारकारणत्वं विद्यते। तुरीयस्य तन्न विद्यत इत्यतो गम्यत्वमपि नास्तीत्याशङ्कां निवारयति अगतिर्नविद्यत इति। आत्मानं संविशन्तीति गतिवचनात्। 'आदिमत्त्वेन सामान्यमुपास्येन भवेदिति। उपासकस्य सज्ज्ञानन्सर्ववन्द्यो भवेत्पुमान्। सामान्यत्रयमप्येतत्तुल्यं मुक्तिगतत्वतः। अमात्रत्वं तुरीयस्य त्वविभागाद्दिनेदिने। जाग्रदादेरकर्ताऽपि गम्योऽसौ ज्ञानिनां भवेदि'ति च। 'आदिमत्त्वादिसामान्यं तुल्यं मोक्षोपभोग्यतः। अमात्रत्वं तुरीयस्याप्यविभागाद्दिनेदिन'इत्यात्मसंहितायाम् ॥ ३ ॥

आत्मैव भूत्वान्याभिमानं त्यक्त्वा परमात्मनैव परमात्मानं प्रविशत्युपासकः। अव्यवहार्यत्वादिकमत्र सममिति दर्शयितुं पुनरप्युक्तमव्यवहार्यत्वादिकम्। 'तुरीयं नादनामानं हरिं ज्ञात्वा परं पदम्। तमेव प्रविशेच्छुद्धरूपी तत्सदृशात्मवान्। ज्ञानानन्दौ च शक्तिश्च तथापि न समाः क्वचित्। विमुक्तस्यापि जीवस्य पारतन्त्र्यं च नित्यदा। चतूरूपस्यास्य विष्णोर्नाम प्रणव इत्यपि। जाग्रदादिप्रणयनात्स एव ब्रह्म बृंहणात्। ओमित्याक्रियमाणत्वादोङ्कारः स प्रकीर्तितः। आदिमत्त्वादयो ह्यर्था ओमित्यस्य श्रुतौ श्रुताः। अपूर्वः कारणाभावान्नाशाभावादनन्तरः। पराधीनस्थित्यभावादनपर उदाहृतः। सर्वगत्वादबाह्यश्च तं ज्ञात्वा प्रविमुच्यत'इति च। परत्वमपरत्वं च विष्णोरेकस्य वै यदा। श्रूयते न तु सामर्थ्यभेदस्तत्र कथञ्चन। अवतारस्य पूर्वत्वात्पौर्वापर्यमुदाहृतमि'ति ब्रह्मतर्के। पूर्वावतारे पश्चिमावतारेऽपि पूर्ण एवेति प्रणवो ह्यपरं ब्रह्मेत्यादेरर्थः ॥ ४ ॥

एकोऽपि निर्विशेषोऽपि चतुर्धा व्यवहारभाक्। यस्तं वन्दे चिदात्मानं विष्णुं विश्वादिरूपिणम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं माण्डूकोपनिषद्भाष्यम् सम्पूर्णम् ॥

वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥ ४ ॥ अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम्। मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यतेऽगतिरिति ॥५॥ तृतीयः खण्डः ॥३॥

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत ॐकार आत्मैवसंविशत्यात्मनाऽऽत्मानम्। य एवं वेद। अत्रैते श्लोका भवन्ति। ओंकारं पादशो विद्यात्पादामात्रा न संशयः। ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ १ ॥ युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम्। प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २ ॥ प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतः। अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥ ३ ॥ सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च। एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम्। सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ५ ॥ अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमश्शिवः। ॐकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः स मुनिर्नेतरो जन इति ॥ ६ ॥ चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ इति श्रीमाण्डूकोपनिषत्समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

षट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नमो भगवते तस्मै प्राणादिप्रभविष्णवे। अमन्दानन्दसान्द्राय वासुदेवाय वेधसे ॥ 'प्रजानां पालनाद्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः। स वायुं सूर्यनामानं चन्द्रनाम्नीं सरस्वतीम्। सूर्याचन्द्रमसौ देवः ससर्ज पुरुषोत्तमः। तावाविश्य स्वयं विष्णुः सर्वसृष्टीः करोत्यजः। अमूर्तस्थः स वायुस्तु मूर्तसंस्था सरस्वती। आदित्यस्थः स वायुस्तु प्राणानात्मनि संनयेत्। प्राच्यप्राणास्तथेन्द्राद्या दक्षिणाश्च यमादयः। प्रतीच्या वरुणाद्यास्तु सोमाद्या उत्तराः स्मृताः। शेषमित्राववाचीनौ वीन्द्रकामावुदक्तनौ। सभार्याः कोणपैः सार्धं

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वैतत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥ तान्ह स ऋषिरुवाच ॥ भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ। यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत। यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ। भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच। प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः। स तपोऽतप्यत। स मिथुनमुत्पादयते। रयिञ्च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥ आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः। रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥ अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते ॥६॥ यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं

चत्वारो दिशि दिश्यपि। संवत्सरस्थो भगवान्वागीरावयनस्थितौ। मासस्थितः स भगवान्पक्षयोर्वाक्च मारुतः। अहोरात्रे तु भगवान्प्राणो ह्यहनि वाङ्निशि। दम्पत्योर्भगवान्विष्णुर्भार्यास्था तु सरस्वती। भर्तृस्थः स स्वयं वायुरेवं जानन्विमुच्यत' इति प्रजापतिसंहितायाम् ॥ ॥ १ ॥

वायुरग्निरित्यत्र भूतवायुरुच्यते। प्राणशब्देन प्रधानवायुः ॥२॥

प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते। स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते। तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्वरूपं करिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम्। सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥ संवत्सरो वै प्रजापतिः। तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते। ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते। त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते। एष वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥ अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते। एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधः। तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्। अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥ मासो वै प्रजापतिः। तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः। शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्वन्ति। इतर इतरस्मिन् ॥१२॥ अहोरात्रे वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः। प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥ ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते। अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वैतद्रेतः। तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह वैतत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति। ते मिथुनमुत्पादयन्ते तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ ॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ। भगवन्कत्येव देवाः प्रजा विधारयन्ते। कतर एतत्प्रकाशयन्ते। कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच। आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी

आत्मतः परमात्मतः । 'विष्णोर्वायुः समुत्पन्नो वायोः सर्वाश्च देवताः । प्राणाद्यास्तान्नयन्प्राण आज्ञापयति राजवत् । स्वयं च पश्चरूपस्सन्दद्यान्मोक्षादिकं प्रभुरि'ति प्रभञ्जने ॥ ३ ॥

वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च ते प्राकाश्या अभिवदन्ति । वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयाम इति ॥ २ ॥ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाह-मेवैतत्पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति । तेऽश्रद्दधाना बभूवुः ॥ ३ ॥ सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते । तद्यथा मधु-मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रमन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते । एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं चेति ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥ एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं च ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रति जायसे । तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा यत्प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥ देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा । ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामपि(सि) ॥ ८ ॥ इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥ यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः । आनन्दा रूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥ व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्त-विश्वस्य सत्पतिः । वयमद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व नः ॥ ११ ॥ याते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥१२॥ प्राणस्यैतद्वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् । मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिन् शरीरे । आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठते । केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति । तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ ॥ २ ॥ आत्मत एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे च्छाया एतस्मिन्नेत-दाततम् । मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥ यथा सम्राडेवाधिकृता-न्विनियुङ्क्ते एतान्ग्रामानधितिष्ठस्वैतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण

'रश्मीनामविशेषेऽपि ह्यन्यदृष्टिव्यपेक्षया । सूर्यस्य मण्डलं यान्तीत्युच्यन्ते तददर्शनात् । एवं विष्णोस्तु सामीप्याद्देवानां सुप्तिगस्य तु । व्यवहाराकरत्वाच्च एकीभाव इतीर्यत'इति च । भगवतः

इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे-मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रतिष्ठते । मध्ये तु समानः । एष ह्येत-द्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥ हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेव शतं नाडीनाम् । तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिं प्रतिशाखा नाडीसहस्राण्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥ अथैकयोर्ध्वमुदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥ आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥ तेजो ह वा उदानः तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥ य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥११॥ उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुतइति ॥ १२ ॥ ३ ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति । कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकी-भवन्ति ताः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वैतत्सर्वं परे देवे मनस्येकी-भवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपिती-त्याचक्षते ॥ २ ॥ प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽ-पानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते । प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥ यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयति स समानो मनो ह वाव यजमान इष्टं फलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥ अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति यद्दृष्टं दृष्टमनु-पश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देश दिगन्तरे च प्रत्यनुभूतं

शरीरवत्सादृश्ययुक्ते जीवे सुखं भवति। कस्यैतत्सुखं भवतीति पृष्टत्वात्। न ह्यचेतनस्य शरीरस्य सुखं भवति। 'यस्यात्मा शरीरमि'ति च श्रुतिः। 'सादृश्याद्देहवज्जीवो विष्णोस्तस्य सुखं भवेत्। सुप्तौ तस्य सुखार्थं हि भगवान्सुप्तिमानयेदि'ति च ॥ ४ ॥

'प्रणवेन हरिं ध्यायन्ब्रह्मलोकं समेत्य च। ज्ञानं चतुर्मुखात्प्राप्य मुच्यते नात्र संशयः' ॥ ५ ॥

पुनः पुनः प्रत्यनुभवति। दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥ स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यति ॥ अथ यदैतस्मिञ्छरीरे सुखं भवति ॥ ६ ॥ स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते। एवं ह वैतत्सर्वं परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठन्ते ॥ ७ ॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसनं च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ च दातव्यं च पादौ च गन्तव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥ एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः। स परेऽक्षर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वैतदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वं भवति। तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र। तदेतदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ। स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच। एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः। तस्माद्विद्वानेतेनैवायनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥ स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते। तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते। स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनु-

कर्मेति पुष्करः प्रोक्त उषा नामाभिमानिनी। लोकाभिमानी पर्जन्यः स्वाहा वै मन्त्रदेवता। तपोभिमानी वह्निश्च वरुणो वीर्यदेवता। अन्नस्य देवता सोमो मनो नामानिरुद्धकः। इन्द्रियेशाश्च सूर्याद्याश्चक्षुराद्यभिमानिनः। रुद्रो वीन्द्रः शेषकामौ मनसस्त्वेव देवताः। श्रद्धेति वायोः पत्नी स्यात्सर्वेषां प्रभवाप्यया। तस्याश्च कारणं प्राणः सर्वेषामुत्तमोत्तमः। तस्यापीशः कारणं च वासुदेवः परोऽव्ययः। न तस्य सदृशः कश्चित्कुत एवोत्तमो भवेत्। तं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्विदित्वैवं परात्परमि'ति तत्त्वविवेके। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'तिमन्त्रोक्त एव क्रमः। न हीन्द्रियेभ्यो मनः पश्चात्। 'तत्प्राक्श्रुतेश्चे'ति भगवद्वचनम्। 'विष्णोः प्राणस्ततः श्रद्धा तस्या रुद्रो मनोऽभिधः। तस्मादिन्द्रस्त्विन्द्रियात्मा तस्य सोमोऽन्नदेवता। ततश्च वरुणः सृष्टस्तस्मादग्निस्ततोऽवरः। आकाशदेवता विघ्नस्ततो

भवति ॥ ३ ॥ अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्। स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते। तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥ तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योऽन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः। क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते। तमोङ्कारेणैवायनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ। भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत। षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तं मह्यं ब्रवीहीति। तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति। समूलो वा एष परिशुष्यति

वायोः सुतो मरुत् । तस्मादग्निः पावकाख्यः प्रथमोऽग्नेस्सुतस्ततः । ततः पर्जन्य उद्भूतः स्वाहाऽतो मन्त्रदेवता । उदकात्मको बुधस्तस्या उषा नामात्मिका ततः । ततः शनिः पृथिव्यात्मा कर्मात्मा पुष्करस्ततः । क्रमात्प्रत्यवरा एते मुक्ताः सर्वगुणैरपि । नित्यमुक्तस्ततो विष्णुः प्राणादप्युत्तमोत्तम'इति च । समुद्रे इत्येवं प्रोच्यते । पुरुषे इत्येवं प्रोच्यते । भिद्येते तासां नामरूपे । भिद्येते चासां नामरूपे इत्युक्तत्वात् । अज्ञैरनवगतान्यपि समुद्रे स्थितानां नदीनां विष्णौ स्थितानां मुक्तानां च भिन्नान्येव नामरूपाणि सन्त्येवेत्यर्थः । न च भेदशब्दो नाशे प्रयुज्यमानः क्वापि दृष्टः । घटादावपि बहुभाव एव भेदशब्दः प्रयुज्यते । नाशस्त्वर्थत एवावगम्यते । न चात्रार्थतोऽपि नाशोऽवगम्यते । नहि नामानि रूपाणि च कपालवद्बहुधा भूतानि तिष्ठन्ति । अतो भिद्येते इति पृथक्त्वमेवोच्यते । 'अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिता'इति वाक्यशेषाच्च । अतः पुरुषे भिन्नानि नामरूपाणि प्रतिष्ठितानीत्येवार्थः । अस्तगमनं त्वादित्यवदज्ञानामविज्ञेयत्वमेव । 'प्राणादयः कला यस्मिन्मुक्ता नित्यं प्रतिष्ठिताः । पृथक् पृथङ्नामरूपैर्नमस्तस्मै पराय त'इति सत्तत्त्वे । नामरूपाद्विमुक्त इत्यनेनापि नामरूपामुक्तत्वमुच्यते । विप्रिय इत्यादिवत् । नामरूपे अविहायेति च पूर्वत्र । अनन्तं वै नामानन्ता विश्वेदेवा इति नामरूपयोरनन्तत्वं हि श्रुतिर्वक्ति । 'यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः' । 'स तत्र पर्येति

योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥२॥ स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥ स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च ॥ ४ ॥ यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं

जक्षन् क्रीडन्रममाणः । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' ॥ 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्करीष्वि'त्यादेश्च । अतः सर्वमुक्तेभ्योऽप्युत्तमोत्तमः परिपूर्णो नारायण इति सिद्धम् ॥ नमोनमोऽस्तु हरये प्रेष्ठप्रेष्ठतमाय मे । परमानन्दसन्दोहसान्द्रानन्दवपुष्मते ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं षट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥ छ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवति । तदेषश्लोकः ॥५॥ अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥६॥ तान्होवाच । एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति ॥७॥ ते हि तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥ ६ ॥ इति षट्प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

तलवकारो(केनो)पनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीमसध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ अनन्तगुणपूर्णत्वादगम्याय सुरैरपि । सर्वेष्टदात्रे देवानां नमो नारायणाय ते ॥ 'वैजयन्ते समासीनमेकान्ते चतुराननम् । विष्णोर्विविदिषुस्तत्त्वं पर्यपृच्छत्सदाशिवः । यदिदं पुरुषावश्यं तत्र तत्र पतेन्मनः । केन तत्प्रेरितं याति प्राणः सर्वोत्तमस्तथा । चक्षुः श्रोत्रं तथा वाचं को देवो विनियोजयेत् । इति पृष्टस्तदा ब्रह्मा प्राह देवमुमापतिम् । ध्यात्वा नारायणं देवं सर्वाधारमनूपमम् । सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च सर्वदोषविवर्जितम् । यः प्राणस्य प्रणेता च चक्षुरादेश्च सर्वशः । अगम्यः सर्वदेवैश्च परिपूर्णत्वहेतुतः । प्राणादीनां प्रणेता च सर्ववेत्ता च सर्वशः । सर्वोत्तमश्च सर्वत्र स विष्णुरिति धार्यताम् ॥ १ ॥

तलवकारो(केनो)पनिषत्

श्रीमद्धनुमद्भीमसध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः पेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥ न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्म न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् । अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥४॥ यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥ यच्चक्षुषा न

यं सम्यङ्नैव जानाति कश्चिन्निरवशेषतः । सर्वात्मना विजानामीति तु यस्य मतं भवेत् । तस्याज्ञातः स भगवान्यो नैवं मन्यते सदा । ज्ञातस्तस्य तथास्यैव निःशेषं मननं कृतम् । इति यो मन्यते नास्य मतः स पुरुषोत्तमः । नातिवेद्यो न चावेद्यस्तस्मात्स परमेश्वरः । नेदं जीवस्वरूपं तद्ब्रह्म विष्ण्वाख्यमव्ययम् । किन्तु यत्ते समीपस्थमासते विनियामकम् । तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं विष्ण्वाख्यं परमव्ययम् । नियामकं तद्देवानां मर्त्यानां किमुतोत्तमम् । तत्प्रसादं विना जीवे मन्तव्या न प्रवृत्तयः । किंतु जीवस्य तद्भावो न मन्तव्य इतीर्यते ॥ ॥ २ ॥

इत्यत्राख्यायिकां वच्मि शृणु तां त्वं महेश्वर । स्थित्वा देवेषु तद्ब्रह्म व्यजयद्दैत्यदानवान् । देवेभ्योऽर्थाय विजयं ते देवा मेनिरे स्वकम् । आविष्टा असुरैस्तेषां प्रबोधाय जनार्दनः । यक्षरूपः

पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥ यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् । यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति । नो न वेदेति वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ११ ॥ ३ ॥ प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ॥ १२ ॥ ४ ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति । न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः । प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । अथ तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्त । अस्माकमेवायं विजयो अस्माकमेवायं महिमेति ॥ ॥ १४ ॥ १ ॥ तद्धैषां विजज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजानन्त ।

प्रादुरभूदुमाशिवसमन्वितः। ब्रह्मणा चापि सहित एतेभ्योऽपि परो ह्यहम्। एतेऽपि मे भृत्यभूताः परिवार्य व्यवस्थिताः। इति ज्ञापयितुं विष्णुः सह तैरप्युपागतः। यूयमेतानपि ज्ञातुमशक्ताः किमु मामिति। तज्ज्ञानार्थं हुताशश्च नासिक्यो वायुरेव च। इन्द्रश्च क्रमशो जग्मुस्तं ज्ञातुं नैव चाशकन्। तत्रेन्द्रोऽधिकबुद्धित्वात्पृच्छतीति जनार्दनः। मत्तः शिवाद्ब्रह्मणश्च श्रोतुं नैवापि शक्तिमान्। इति ज्ञापयितुं तत्र नादृश्यत स केशवः। एषैव ज्ञानदाने ते योग्येति व्यदर्शयत्॥ ॥ ३ ॥

उमा सा सम्यगाचष्ट तस्मै विष्णुं परं पदम्। यस्माद्ब्रह्मा च वायुश्च शेषवीन्द्रौ शिवस्तथा। सभार्या गर्विणो नासन्सुरेभ्यस्तेऽधि-

---

किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥ तेऽग्निमब्रुवन्। जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति। तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत्। तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥१८॥५॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति। तदुप प्रेयाय सर्वजवेन। तन्न शशाक दग्धुम्। स तत एव निववृते। नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ॥ १९ ॥ ६ ॥ अथ वायुमब्रुवन्। वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति। तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्। तमभ्यवदत्कोऽसीति। वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत्। मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति। अपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुप प्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुम्। स तत एव निववृते। नैतदशकं विज्ञातुम्। यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्। मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्। तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमाꣳ हैमवतीम्। ताꣳ होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥ ३ ॥

(सा) ब्रह्मेति होवाच। ब्रह्मणो वा एतद्विजये देवा अमहीयध्वमिति। ततो ह वै विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुः। ते ह्येनत्प्रथमो

कास्ततः। इन्द्रस्तु प्रथमं ब्रह्म व्यजानात्तेन तूत्तमः। दक्षादिभ्यस्तथा कामस्तज्ज्ञातुं पूर्वमुक्तवान्। दक्षो बृहस्पतिश्चैव मनुः कामात्मजस्तथा। सूर्याचन्द्रमसौ धर्मो वरुणश्चोचुरोमिति। नासिक्यवायुरग्निश्च प्रथमं तदपश्यताम्। सर्वदेवाधिकास्तस्मादेते देवाः प्रकीर्तिताः। एतेभ्यश्चेन्द्रकामौ तु ताभ्यां ब्रह्मादयोऽधिकाः। एतेषामवमो वह्निः परमो विष्णुरुच्यते। अन्तराले स्थितास्त्वन्ये ब्रह्माद्याः पूर्वमीरिताः। अग्निः पश्चाद्व्यजानात्तदिन्द्रवाक्यात्ततोऽवमः। तस्माद्विष्ण्वभिसम्बन्धात्पारावर्यं सुरेष्विदम्। व्यद्योतयद्विद्युदादीन्कपिलाख्यस्तु यो हरिः। अक्ष्णोर्निमेषणं कृत्वा यः शेते क्षीरसागरे। स एवैकः परं ब्रह्मेत्येवं तस्योपदेशनम्। अधिदैवे तथाध्यात्मे यं मनो गच्छतीव च। सम्यङ्न गच्छति क्वापि मनो येन स्मरत्यपि। सोऽनिरुद्धाख्य ईशेशः परं ब्रह्मेति कीर्त्यते। स विष्णुस्तद्वनं नाम ततत्वाद्वननीयतः। एवमेनं तु यो वेद भवेत्सर्वैरपेक्षितः। एतच्छ्रुत्वा हरोऽपृच्छद्ब्रह्माणं पुनरेव तु। विद्याकारं मम ब्रूहीत्युक्तो ब्रह्माह तं पुनः। विद्यावेद्यं तव प्रोक्तमास्थानं ते वदाम्यहम्। तपोदमस्वधर्मेषु ये स्थितास्तेषु तिष्ठति। विद्यास्थानानि तस्यास्तु वेदा अङ्गानि निर्णयः। 'वेदैतामेवमखिलं यो विष्णौ प्रतितिष्ठती'त्यादि ब्रह्मसारे। विद्युतः सूर्यादिप्रकाशान्। आसमन्ताद्व्यद्युतत्प्राकाशयत्। 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मि'ति वचनात्। 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं

विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्। स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श। स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥ तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतोऽभिव्यद्युतदा३ इति। न्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मम्। यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेनैव तदुपस्मरति। अभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम्। स य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि

विभाती'ति च । न्यमीमिषत् आसमन्तान्निमीलिताक्षमभवत् । 'स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि । अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मा निशि सुप्तशक्तिष्वि'ति वचनात् । पूर्णत्वाच्च आः । अभीक्ष्णं सङ्कल्प इति मनसो विशेषणम् । सङ्कल्पकमित्यर्थः । सप्रतिष्ठां सायतनामुपनिषदं ब्रूहीत्युक्ते सम्यगेव मयोपनिषत्स्वरूपमुक्तम् । तत्र वक्तव्यं नास्ति । तपो दमः कर्म च विद्यायाः प्रतिष्ठा । तद्वत्सु विद्या प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । सत्यमिति मीमांसा । 'निर्णीयते यतः सम्यगिदं सत्यमिति स्फुटम् । श्रुति-स्मृत्युदितं सर्वं व्यक्तं मीमांसयैतया । सत्यमित्युच्यते तस्मान्मीमांसा ब्रह्मनिश्चय' इति शब्दनिर्णये । 'ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः पञ्चरात्रं च भारतम् । मूलरामायणं चैव पुराणं भगवत्परम् । वेदा इत्युच्यते सद्भिः शिक्षाद्यं स्मृतयस्तथा । अङ्गानि सत्यं मीमांसा तद्विद्यायतनं त्रयमि'ति विद्यानिर्णये ॥ यश्चिदानन्दसच्छक्तिसम्पूर्णो भगवान्परः । नमोऽस्तु विष्णवे तस्मै प्रेष्ठाय प्रेयसां च मे ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं तलवकारोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥

॥ ऐतरेयादिदशोपनिषद्भाष्याणि सम्पूर्णानि ॥

संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥ उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्ता त उपनिषत् । ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो ह वा एतामुपनिषदमेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति ज्येये प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥ ४ ॥ इति तलवकारोपनिषत्समाप्ता ॥